

ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
Δ Ο Μ Ε Σ Κ Α Ι Θ Ε Σ Μ Ο Ι

5

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΥ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

•
1821
•

200 ΧΡΟΝΙΑ

• ελευθερι •

ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΜΕ ΤΟ ΑΥΡΙΟ

•
2021
•

ΕΠΕΤΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ 1821-2021

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

Ν.Κ. Αλιβιζάτος

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΚΠΑ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική υποστήριξη
της Τράπεζας Πειραιώς.

Επιμέλεια τόμων: Ελένη Μπενέκη

ISBN: 978-960-89102-9-4

© Αθήνα 2023, Τράπεζα Πειραιώς και Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Οι περιπέτειες του ελληνικού κοινοβουλευτισμού

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ

Ν.Κ. Αλιβιζάτος

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΚΠΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ν.Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

Ομότιμος καθηγητής ΕΚΠΑ

Εισαγωγή 9

Α΄.

«ΣΤΙΓΜΕΣ» ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΜΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΥΝΤΙΑ ΤΡΙΧΑ

Ιστορικός

*Ο πρώτος δικομματισμός και η παραπομπή του Χαρίλαου Τρικούπη
στο Ειδικό Δικαστήριο* 17

ΣΠΥΡΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Η κορύφωση του εθνικού διχασμού στη Βουλή (1916-1918) 27

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ

Αν. καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

Από τον Ανένδοτο στα Ιουλιανά 35

Β΄.

ΣΤΑΘΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ

Πολιτικός επιστήμονας

Σταθερές και μεταβλητές του κομματικού συστήματος 53

ΑΜΑΛΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ

Καθηγήτρια Αρχιτεκτονικής Σχολής Πολυτεχνείου Κρήτης

Τα βουλευτήρια της νεώτερης Ελλάδας 65

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

Αν. καθηγητής, ΕΚΠΑ

Ο κοινοβουλευτισμός στην ελληνική συνταγματική επιστήμη:

δύο αντιλήψεις της πολιτικής αντιπροσώπευσης 79

ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής ΕΚΠΑ, δικηγόρος

Ο ελληνικός ιακωβινισμός 89

Γ΄.

ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΔΥΟ ΠΡΟΕΔΡΩΝ:
Η ΒΟΥΛΗ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΟΝΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ (2010-2021)

Συζητούν οι κ.κ. ΚΩΣΤΑΣ ΤΑΣΟΥΛΑΣ & ΝΙΚΟΣ ΒΟΥΤΣΗΣ.

Συντονίζει ο καθηγητής Ν.Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ 101

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ν.Κ. Αλιβιζάτος

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΚΠΑ

Στη χώρα μας, ελάχιστοι γνωρίζουν ότι η Βουλή των Ελλήνων είναι μια από τις παλαιότερες της Ευρώπης. Και όταν το μαθαίνουν, δεν βλέπουν σε αυτό τίποτα το παράδοξο. Γιατί, για τους περισσότερους από μας, η ύπαρξή της συνυφαίνεται με την πολιτική ιστορία του τόπου. Τις δόξες της αντανακλά η ύπαρξή και η λειτουργία της, μα και τις πιο σκοτεινές της σελίδες.

Και όμως, οι στατιστικές είναι εντυπωσιακές και, κανονικά, θα έπρεπε να μας κάνουν υπερήφανους: αφ' ότου, το φθινόπωρο του 1843, εκλέχθηκε η Α' Εθνοσυνέλευση—γνωστότερη και ως η της Γ' Σεπτεμβρίου—η Βουλή μας λειτούργησε σχεδόν αδιάλειπτα επί 176 χρόνια. Οι εκτροπές—όλες του «σύντομου» 20ού αιώνα—ήταν τελικώς βραχείας διάρκειας και δεν έπληξαν ούτε το κύρος, ούτε τη νομιμοποίησή της. Το μακρύ αυτό χρονικό διάστημα καθιστά έτσι τη Βουλή μας το μακράν σταθερότερο και μακροβιότερο αντιπροσωπευτικό σώμα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Αν μάλιστα αναλογισθεί κανείς ότι από τις 66 εκλογές που διεξήχθησαν από το 1843 έως τις μέρες μας για την ανάδειξή της, πάνω από πενήντα ήταν από κάθε άποψη αδιάβλητες, η επίδοση τοποθετεί τη νεώτερη Ελλάδα στις κορυφαίες θέσεις του καταλόγου των κοινοβουλευτικά ώριμων χωρών.

Μήπως, όμως, η αδρή αυτή αποτίμηση είναι υπεραισιόδοξη; Γιατί η μακρά αυτή περίοδος δεν ήταν βέβαια ευθύγραμμο ανοδική, αλλά γεμάτη ανατροπές και πσιωγρίσματα. Μετά την πρόσφατη κρίση, στην αγωνία μας να τονώσουμε την εθνική αυτοπεποίθησή μας, μήπως στεκόμαστε μόνον στα θετικά, και αποσιωπούμε τις σκοτεινές περιόδους της κοινο-

βουλευτικής μας ιστορίας; Πιθανόν ναι. Εν τέλει, ωστόσο, ο απολογισμός είναι θετικός. Και θα προσπαθήσω να δείξω γιατί.

Προηγούνται, βέβαια, τα γεγονότα. Ποιοι ήταν, από το 1843, οι μεγάλοι σταθμοί της ιστορίας της Βουλής των Ελλήνων;

- ▣ Θα προέτασσα το 1844, όταν μαζί με το συντηρητικό Σύνταγμα που «παραχώρησε» ο Όθωνας, κατά το πρότυπο της γαλλικής Χάρτας του 1830 και του βελγικού Συντάγματος του 1831, μαζί με την ίδρυση αντιπροσωπευτικού σώματος, η Α' Εθνοσυνέλευση καθιέρωσε τη σχεδόν καθολική (ανδρική) ψηφοφορία. Και τούτο σε μίαν εποχή κατά την οποία αυτή ήταν ζητούμενο σε όλη την προηγμένη Ευρώπη.
- ▣ Ακολουθεί το 1864 όταν, με την καθιέρωση από το Σύνταγμα του ίδιου έτους της διά σφαιριδίου καθολικής ψηφοφορίας, η Β' Εθνοσυνέλευση περιόρισε τη νοθεία στις εκλογές, αφού διευκόλυνε αποφασιστικά την αυθεντική έκφραση των προτιμήσεων των αναλφάβητων εκλογέων, της μεγάλης δηλαδή πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος.
- ▣ Το 1875 έμεινε στην πολιτική μας ιστορία ως το έτος της αρχής της δεδηλωμένης, δηλαδή η ελληνική εκδοχή της κοινοβουλευτικής αρχής. Εφεξής, ο βασιλιάς δεσμευόταν να διορίζει κυβέρνηση που να απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής. Έκτοτε, η θεμελιώδης αυτή αρχή, σε συνδυασμό με την πλειοψηφική κατ' αποτέλεσμα λειτουργία του σφαιριδίου, εννόησε το συγκρουσιακό στοιχείο στην κομματική αντιπαράθεση, η οποία, από τότε, πήρε συνήθως τη μορφή του λεγόμενου δικομματισμού.
- ▣ Η συνταγματική αναθεώρηση του 1911 ήταν ο επόμενος σταθμός της κοινοβουλευτικής μας ιστορίας, καθώς αυτή κατέστησε αποτελεσματικότερη τη λειτουργία της Βουλής, διευκολύνοντας την ψήφιση των νόμων. Το κυριότερο, ενίσχυσε σημαντικά το κύρος της, αναθέτοντας τον έλεγχο της γνησιότητας των εκλογών σε δικαστήριο, το λεγόμενο εκλογοδικείο, και όχι στην ίδια τη Βουλή, η οποία έως τότε τον ασκούσε, με φατριαστικά κατά κανόνα κριτήρια.

Την ανοδική αυτή πορεία ανέκοψε, το 1915, ο Εθνικός Διχασμός και η ακραία όξυνση των πολιτικών παθών που αυτός προκάλεσε. Φαινόμενα όπως η αποχή της μιας ή της άλλης παράταξης από τις εκλογές (1915, 1924, 1935) και τα απανωτά στρατιωτικά κινήματα (1923, 1925, 1933 και 1935) νόθευσαν το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, προτού ο Ιωάννης Μεταξάς, με τη συνδρομή του στέμματος, το

καταλύσει το 1936. Ανάλογες επιπτώσεις είχε και ο Εμφύλιος του 1946-1949, οι επιπτώσεις του οποίου εμπόδισαν την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής ομαλότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η δικτατορία των συνταγματαρχών (1967-1974) ήταν ασφαλώς η σημαντικότερη από αυτές τις επιπτώσεις. Ταυτόχρονα, ωστόσο, συσπειρώνοντας εναντίον της το σύνολο σχεδόν του πολιτικού φάσματος, η χούντα σήμανε και το τέλος της εκτροπής.

- Έτσι, το 1975, με τριάντα χρόνια καθυστέρηση, η Ελλάδα πραγματοποίησε το μεγάλο άλμα, τον συνταγματικό δηλαδή εκσυγχρονισμό που οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχαν επιχειρήσει μετά την Απελευθέρωση, το 1945. Το νέο Σύνταγμα αποκαθιστούσε τον κοινοβουλευτισμό, κατοχύρωνε τα δικαιώματα του ανθρώπου και έθετε το πλαίσιο για την εμπέδωση ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους δικαίου. Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι, με την περικοπή των σπουδαιότερων αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, το 1986, η συνταγματική αναθεώρηση του ίδιου έτους επέτεινε μία από τις σοβαρότερες παθολογίες της μεταπολιτευτικής μας δημοκρατίας: την έλλειψη θεσμικών αντιβάρων, η οποία καθιστά το κοινοβουλευτικό μας πολίτευμα ένα από τα «πρωθυπουργοκεντρικότερα» της Ευρώπης.

Πέραν από τις διακυμάνσεις των συγκυριών, ποια ήταν όμως τα βαθύτερα χαρακτηριστικά της λειτουργίας της Βουλής των Ελλήνων καθ' όλη τη μακρά αυτή περίοδο;

- Μετά την πρώτη δεκαετία του Συντάγματος του 1864, η οποία σημάδευτηκε από την πολυδιάσπαση των προσωποπαγών τότε κομμάτων και τις συνεχείς επεμβάσεις του στέμματος στην πολιτική αντιπαράθεση, η καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης βοήθησε την πρώτη αποκρυστάλλωση δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων, οι οποίες έκτοτε, με τη μία ή με την άλλη μορφή, σημάδεψαν την πολιτική ζωή της χώρας: της τρικουπικής με το «Νεωτεριστικόν» κόμμα και της δηλιγιαννικής με το «Εθνικόν».
- Ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός προσχώρησε έτσι, ευθύς εξ αρχής, στο βρετανικό μοντέλο του κοινοβουλευτισμού («τύπου Ουέστμινστερ»), το οποίο, κατ' αντιδιαστολή προς τον «συναϊνετικό» κοινοβουλευτισμό των χωρών που εξ αρχής πειραματιζόνταν με την απλή αναλογική (Βέλγιο, Ολλανδία, Δανία κ.ά.), ευνοεί την εναλλαγή αυ-

τοδύναμων κατ' αρχήν κομμάτων στην εξουσία και προφανώς όχι τον σχηματισμό κυβερνήσεων συνεργασίας. Με άλλα λόγια, όπως έδειξε στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού η σύγκρουση βενιζελικών και αντιβενιζελικών και, μετά τον πόλεμο, η αντιπαράθεση των βενιζελογενών κομμάτων με τη συντηρητική παράταξη, ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός ήταν και παραμένει πλειοψηφικός.

- Κατ' αποτέλεσμα, οι εκλογές αποτέλεσαν την «κανονικότητα», δηλαδή τον ασφαλέστερο τρόπο για την επίλυση των πολιτικών διαφορών αφού, με εξαίρεση ορισμένες οριακές στιγμές, για τη μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού, η προσδοκία της νίκης αποτελούσε τον αναντικατάστατο δρόμο για την πραγματοποίηση των ατομικών και συλλογικών επιδιώξεών του.
- Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι, σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες των Βαλκανίων, αν όχι και της Νότιας και Κεντρικής Ευρώπης, τα ακραία κόμματα, τόσο στο ένα όσο και στο άλλο άκρο του πολιτικού φάσματος, δεν απέκτησαν ποτέ τα μαζικά εκείνα ερείσματα που θα τους εξασφάλιζαν μακροημέρευση και ηγεμονία, όπως εκεί.
- Από την άλλη, οδηγώντας σε ακραία ιδεολογική και πολιτική πόλωση ακόμη και όταν οι θέσεις των πρωταγωνιστών συνέκλιναν στα βασικά, η πολιτική αντιπαράθεση εμπόδισε επί μακρά διαστήματα τις αναγκαίες συναινέσεις που είναι απαραίτητες για την πραγματοποίηση μεγάλων μεταρρυθμίσεων, με βάθος και διάρκεια. Η αποτυχία των διοικητικών μεταρρυθμίσεων που κατά καιρούς επιχειρήθηκαν και οι ασυνέχειες που σημειώθηκαν σε κρίσιμους τομείς της κρατικής δράσης, όπως η παιδεία και η υγεία, ήταν απόρροια του τυφλού αυτού συγκρουσιακού στοιχείου.
- Τέλος, ο συγκρουσιακός χαρακτήρας της πολιτικής αντιπαράθεσης αποτυπώθηκε και στη λειτουργία της Βουλής. Πεδίο περισσότερο ρητορικών αναμετρήσεων παρά forum για την εξεύρεση κοινών τόπων και, προπαντός, λύσεων γενικότερης αποδοχής, η Βουλή των Ελλήνων επικυρώνει κατά κανόνα ειλημμένες κυβερνητικές αποφάσεις. Εξ ου και η συγκριτικά μικρότερη σημασία των κοινοβουλευτικών επιτροπών έναντι της ολομέλειας, κάτι που τη διαφοροποιεί από τις περισσότερες σύγχρονες Βουλές, σε Ευρώπη και Αμερική.

Ο απολογισμός, εν τούτοις, είναι εν τέλει θετικός. Διότι η Ελλάδα, σύμ-

φωνα με τη γνωστή ρήση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (1864), που μας θύμισε στο τελευταίο του βιβλίο ο Γιάννης Βούλγαρης, είναι και παραμένει «έθνος δημοκρατικόν», με τη Βουλή να βρίσκεται στο επίκεντρο του πολιτικού γίγνεσθαι, ακόμη και όταν οι κρίσιμες αποφάσεις δεν λαμβάνονταν στο ημικύκλιο αλλά αλλού. Αυτό πρωτίστως οφείλεται στη διαχρονική ικανότητα των μελών της να συνεγείρουν –για καλό ή για κακό αδιάφορο!– αλλά και στην αντιπροσωπευτικότητά της, όχι μόνον σε ομαλές περιόδους αλλά και σε περιόδους μεγάλης πολιτικής έντασης, όταν κόμματα είχαν τεθεί εκτός νόμου και διωκόταν συστηματικά το φρόνημα.

Σε μια περίοδο κατά την οποία, με την έξαρση του εθνικολαϊκισμού, ο πολιτικός ορίζοντας σε αρκετές χώρες της Ευρώπης έχει αρχίσει και πάλι να σκοτεινιάζει, κάτι τέτοιο δεν είναι λίγο.

Α΄

«ΣΤΙΓΜΕΣ»

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΜΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ ΤΟΥ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗ
ΣΤΟ ΕΙΔΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ

Λύντια Τρίχα

ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ

Η έλλειψη μεγάλων κομμάτων και κοινοβουλευτικής παιδείας, οι πολλές προσωπικές φιλοδοξίες, η διεθνής συγκυρία και η αρχική απειρία του Γεωργίου Α΄ δεν ευνόησαν την εγκαθίδρυση ενός ομαλού πολιτικού βίου στην Ελλάδα κατά τη βασιλεία του. Στα τριάντα πέντε χρόνια, από το 1865, που διενεργήθηκαν οι πρώτες εκλογές μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1864, μέχρι το τέλος του αιώνα, σχηματίστηκαν σαράντα πέντε κυβερνήσεις! Είναι προφανές ότι κατά κανόνα ήταν βραχύβιες –ορισμένες μάλιστα μέτρησαν λίγες μόνον ημέρες ζωής.

Η εκλογική νομοθεσία του 19ου αιώνα δεν αναγνώριζε κόμματα, παρά μόνον βουλευτές που εκλέγονταν ως άτομα. Το δε σύστημα της ψηφοφορίας με σφαιρίδια, όπως ίσχυσε, επέτρεπε στους εκλογείς να επιλέξουν βουλευτές όχι μόνον από τους υποψήφιους ενός κόμματος αλλά και από δύο ή περισσότερα αντίπαλα κόμματα. Αν και εκ πρώτης όψεως το σύστημα αυτό δίνει την εντύπωση ότι θα ευνοούσε την εκλογή πολυάριθμων ανεξάρτητων βουλευτών και την ανάπτυξη του πολυκομματισμού, τελικά συνέβη το αντίθετο. Σε δεκαπέντε χρόνια από την ψήφιση του Συντάγματος, οδήγησε στον δικομματισμό, χωρίς να εξασφαλίσει όμως και τη μακροβιότητα των κυβερνήσεων. Η μόνη εξαίρεση ήταν οι δύο κυβερνήσεις Τρικούπη των ετών 1882-1885 και 1886-1890.

Στις εκλογές του 1875 συμμετείχαν πέντε κόμματα: τα τέσσερα των παλαιών πολιτικών αρχηγών (Δημήτριου Βούλγαρη, Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, Επαμεινώνδα Δεληγεώργη και Θρασύβουλου Ζαΐμη) και το

«πέμπτο» κόμμα, την αρχηγία του οποίου είχε αναλάβει ο Χαρίλαος Τρικούπης. Στις επόμενες, το 1879, είχαν απομείνει ενεργά μόνο δύο, εκείνα του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και του Χαρίλαου Τρικούπη.

Στην αρχή του πρώτου αυτού δικομματισμού (1878-1882) ο Τρικούπης εναλλάσσεται στην εξουσία με τον Κουμουνδούρο, τον πρώην αρχηγό του. Κατόπιν, μετά τον θάνατο του Κουμουνδούρου και μέχρι το 1896 που πέθανε και ο ίδιος, αντίπαλός του είναι ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Ο Κουμουνδούρος και ο Τρικούπης ήταν πολιτικοί διαφορετικού διαμετρήματος και επιπέδου από τον Δηλιγιάννη είναι αναμφισβήτητο, όμως, ότι και οι τρεις αρχηγοί υποστήριζαν τον κοινοβουλευτισμό και, άμεσα ή έμμεσα, τον δικομματισμό. Αλλά η μορφή του δικομματισμού που επικράτησε κατά την περίοδο Τρικούπη-Δηλιγιάννη δεν ήταν εκείνη του ήρεμου και πολιτισμένου εξευρωπαϊσμένου κοινοβουλευτισμού που ονειρευόταν ο Τρικούπης. Αποκορύφωμα της στρεβλής λειτουργίας του θα είναι η μεθόδευση της παραπομπής του στο Ειδικό Δικαστήριο.

Ο Κουμουνδούρος, γεννημένος το 1814, προοδευτικός και εκσυγχρονιστής, υποστηρικτής του κοινοβουλευτισμού και της πιστής τήρησης του Συντάγματος, ξεχώριζε από τους άλλους πολιτικούς της εποχής του. Ήταν σοβαρός, σεβόταν το αξίωμά του και πολιτεύθηκε πάντα με πολιτισμό και κοσμιότητα αγγλικού τύπου. Είχε σχηματίσει την πρώτη του κυβέρνηση τον Μάρτιο του 1865. Διετέλεσε δέκα φορές πρωθυπουργός και είχε την τύχη να υπογράψει, κατά την τελευταία του πρωθυπουργία, τη συνθήκη της παραχώρησης της Θεσσαλίας και της Άρτας, το 1881. Η πολιτική του στις βασικές επιλογές δεν διέφερε πολύ από την πολιτική που θα ακολουθούσε στο μέλλον ο Τρικούπης. Επιδίωξε και αυτός τη βελτίωση της τεχνολογικής και της οικονομικής υποδομής της χώρας, λόγω, όμως, της κυβερνητικής αστάθειας της περιόδου δεν μπόρεσε να υλοποιήσει το πρόγραμμά του.

Ο Τρικούπης, δεκαοκτώ χρόνια νεώτερος του Κουμουνδούρου, υπήρξε όπως είναι γνωστό ένας από τους πιο σημαντικούς πολιτικούς ηγέτες της νεώτερης Ελλάδας. Άνθρωπος της δράσης, είχε πολλές ικανότητες και διακρινόταν για τις φιλελεύθερες δημοκρατικές πολιτικές ιδέες του. Ηγετική προσωπικότητα και φιλόδοξος, είχε πολύ ισχυρό χαρακτήρα, ατσαλένια θέληση, απίστευτη εργατικότητα και απεριόριστη αντοχή ιδιότητες που παρέμειναν αναλλοίωτες σε όλη του τη ζωή και στις οποίες οφείλεται κατά κύριο λόγο η πολιτική του επιτυχία. Ο Κουμουνδούρος

όμως δεν πρόλαβε να παρακολουθήσει παρά μικρό μόνο μέρος αυτής της πολιτικής επιτυχίας, καθώς πέθανε το 1883.¹

Υπέρμαχος του δικομματισμού, για την εξασφάλιση ισχυρής κυβέρνησης, ο Τρικούπης θεωρούσε εξίσου απαραίτητη την ύπαρξη ισχυρής αντιπολίτευσης, για τη σωστή λειτουργία του πολιτεύματος. Όταν κλήθηκε, το 1875, να αναλάβει για πρώτη φορά την εξουσία, η κυβέρνησή του ήταν η 19η που σχηματιζόταν μέσα σε δέκα χρόνια. Ο κατακερματισμός των πολιτικών δυνάμεων οδηγούσε σε κυβερνήσεις που δεν μακροημέρευαν. Έχοντας αυτή την εμπειρία, λογικό ήταν να θεωρεί ότι ο πολυκομματισμός δεν ωφελούσε την Ελλάδα. Η συγκυρία το έφερε έτσι, ώστε οι απαρχές του ελληνικού δικομματισμού να συμπέσουν με την κυριαρχία του στην πολιτική σκηνή. Η επιρροή του άρχισε να αυξάνει από το 1878 όλο και περισσότερο και τη δεκαετία του 1880 έφθασε να κυβερνήσει επί μακρά χρονικά διαστήματα, πράγμα πρωτοφανές τότε.

Προοδευτικός και μεθοδικός, έθεσε τις βάσεις για τον εκσυγχρονισμό του κράτους. Τα οράματά του ήταν μεγαλεπίβολα. Ορισμένα πιθανώς και ανέφικτα. Δεν θεωρούσε απλώς ότι η Ελλάδα ανήκει στη Δύση. Ήθελε να την καταστήσει κράτος ισάξιο με τα ευρωπαϊκά. Να εκσυγχρονίσει τη διοίκηση και τον στρατό και να αναπτύξει την οικονομία, αποβλέποντας μέσω αυτών στην εθνική ολοκλήρωση.

Τα είκοσι χρόνια που είχε ζήσει κατά τη νεότητά του στο Παρίσι και το Λονδίνο, συναναστρεφόμενος διπλωματικούς και πολιτικούς κύκλους, είχαν συντελέσει στο να έχει εξοικειωθεί με τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις περισσότερο από κάθε άλλον σύγχρονό του Έλληνα πολιτικό. Η ευρωπαϊκή του ταυτότητα τού άνοιγε τις πόρτες στο εξωτερικό, όπου έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Οι Ευρωπαίοι, στο πρόσωπό του αναγνώριζαν έναν σοβαρό πολιτικό αρχηγό, ισάξιο με τους σημαντικούς δικούς τους.

Πίστευε βαθύτατα στον κοινοβουλευτισμό, επηρεασμένος και από το βρετανικό πολίτευμα. Παρά τις κατά καιρούς αντιπαράθεσεις του με τον Γεώργιο Α΄, ήταν πιστός στο πολίτευμα της βασιλευομένης δημοκρατίας και δεν αμφισβήτησε ποτέ ούτε τον θεσμό της βασιλείας, ούτε το πρόσωπο του βασιλιά. Οι αρχές του κόμματός του βασιζόνταν στην προστασία

¹ Για τον χαρακτήρα, τις πολιτικές πεποιθήσεις και τη σταδιοδρομία του Χαρίλαου Τρικούπη, βλ. Λύντια Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης. Ο πολιτικός του «Τις παταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχέυσαμεν»* (Αθήνα: Πόλις, 2016), passim.

της συνταγματικής τάξης, στον σεβασμό των δικαιωμάτων του Στέμματος αλλά και της Βουλής και στην τήρηση των αρχών του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης. Πίστευε στην ανάγκη δημιουργίας κομμάτων αρχών και στην ανάγκη απεξάρτησης των βουλευτών από την πελατειακή σχέση με τους εκλογείς. Στάθηκε πάντοτε σταθερός στις αρχές και το πρόγραμμά του. Ήταν αντίθετος στη δημαγωγία, τη χρήση ύβρεων και τις αντιδημοκρατικές μεθόδους.

Ο Δηλιγιάννης, δώδεκα χρόνια μεγαλύτερος από τον Τρικούπη, είχε από νέος ηγετικές φιλοδοξίες, αλλά το κόμμα του μέχρι τον θάνατο του Κουμουندούρου μετρούσε ελάχιστους βουλευτές. Στα χρόνια που ακολούθησαν, διαψεύδοντας όσους τον θεωρούσαν ανίκανο να αντιμετωπίσει τον Τρικούπη, θα είναι ο βασικός του αντίπαλος. Η διαφορά των απόψεών τους, όπως είναι γνωστό, θα εξελιχθεί σε μεγάλη αντιπάθεια και η αντιπαλότητά τους θα κυριαρχήσει στις πολιτικές εξελίξεις. Ενώ, όμως, ο Τρικούπης θεωρείται ο μεγαλύτερος Έλληνας πολιτικός του 19ου αιώνα, για τον Δηλιγιάννη το περισσότερο που έχει λεχθεί είναι ότι ήταν «διακεκριμένος πολιτικός».²

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι δύο άνθρωποι, που ζουν στο ίδιο περιβάλλον και έχουν παράλληλες σταδιοδρομίες, καταλήγουν ο ένας να γίνει το παράδειγμα του ορθολογισμού και του εκσυγχρονισμού και ο άλλος του λαϊκισμού και της δημαγωγίας. Αν ο Τρικούπης έχει ονομασθεί «Έλληνας Γλάδστων», ο Δηλιγιάννης δεν υπήρξε ποτέ ο Έλληνας Ντισραέλι. Αντίπαλοι και οι μεν και οι δε, ο Ντισραέλι, όμως, παρά τη συχνά ρουσφετολογική πολιτική του και παρά τις κατηγορίες εναντίον του για τυχοδιωκτισμό, αντέτασσε στο φιλελεύθερο πρόγραμμα του Γλάδστωνά ένα δικό του συντηρητικό, με κοινωνικές ωστόσο μεταρρυθμίσεις και συγκροτημένη εξωτερική πολιτική. Αντίθετα, ο Δηλιγιάννης δεν αντέτασσε στο εκσυγχρονιστικό και αναδιοργανωτικό πρόγραμμα του Τρικούπη την άσκηση μιας άλλης ανορθωτικής και υπεύθυνης πολιτικής, αλλά περιοριζόταν στην εξαγγελία της κατάργησης των μέτρων που είχε λάβει εκείνος.³

Έξυπνοι, μορφωμένοι και γλωσσομαθείς και οι δύο, ο Τρικούπης και ο

² Για τον χαρακτήρα, τις συνήθειες και τις απόψεις του Θ. Δηλιγιάννη, βλ. Γεώργιος Ασπρέας (επιμ.), *Ανέκδοτα Θεοδώρου Π. Δηλιγιάννη, Πολιτικά-Διπλωματικά-Κοινωνικά* (Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου, 1905), *passim*.

³ Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, 412.

Δηλιγιάννης, ήταν τελείως διαφορετικοί ως προς τον χαρακτήρα, τη νοοτροπία και την πολιτική σκέψη. Ο Δηλιγιάννης ήταν εξαιρετικά συντηρητικός και αντίθετος με τις μεταρρυθμίσεις και τις καινοτομίες. Ωστόσο, σεβόταν και αυτός τον κοινοβουλευτισμό. Το γεγονός, όμως, ότι άλλαζε συχνά όχι μόνο γνώμη αλλά και φρονήματα —μέχρι και τρεις φορές την ημέρα!— και ότι επέτρεπε στον λαϊκισμό να τον παρασύρει σε ενέργειες που είχαν καταστροφικά αποτελέσματα, συνετέλεσε ώστε να θεωρηθεί κατώτερος του αντιπάλου του και των περιστάσεων. Στην πραγματικότητα δεν ήταν ούτε καλύτερος ούτε χειρότερος από τους περισσότερους πολιτικούς της εποχής του. Ήταν ο εκπρόσωπος της κανονικότητας, αλλά είχε την ατυχία να βρεθεί απέναντι στην εξαίρεση, απέναντι στον Χαρίλαο Τρικούπη.

Το 1889, ο Τρικούπης φαινόταν παντοδύναμος. Ωστόσο, έναν χρόνο αργότερα ο Δηλιγιάννης εκμεταλλευόμενος τη λαϊκή δυσαρέσκεια λόγω των φόρων και βάζοντας κατά της οικονομικής πολιτικής του Τρικούπη, πέτυχε την ανατροπή του και μάλιστα με μεγάλη πλειοψηφία. Σχηματίζοντας όμως τον Οκτώβριο του 1890 τη δεύτερη κυβέρνησή του, είχε να αντιμετωπίσει δύο ακανθώδη θέματα, την Κρητική Επανάσταση και την προβληματική οικονομική κατάσταση. Κατά τους πρώτους μήνες της διακυβέρνησής του ακολούθησε σε πολλά σημεία την πολιτική του Τρικούπη, από τον τρόπο αντιμετώπισης της Κρητικής Επανάστασης και την επιβολή φόρων μέχρι και τη χρήση του προϊόντος ενός δανείου για άλλον σκοπό από αυτόν, για τον οποίο είχε συναφθεί.

Εμφορούμενος όμως από το πάθος του κατά του Τρικούπη και μη αρκούμενος στην πανηγυρική εκλογή του, θα προσπαθήσει να τον εξουδετερώσει τελείως, μεθοδεύοντας την παραπομπή του στο Ειδικό Δικαστήριο. Στην πραγματικότητα δεν τον ενδιέφερε η δικαστική καταδίκη του αντιπάλου του, αλλά η πολιτική και ηθική αμαύρωση της εικόνας του. Έτσι, ο άλλοτε πανίσχυρος άνδρας βρέθηκε κατηγορούμενος για οικονομικές ατασθαλίες, με ένα μακροσκελές κατηγορητήριο. Από τις δέκα κατηγορίες, που του απαγγέλθηκαν, μία μόνον ήταν ουσιαστική, η παράνομη διάθεση μέρους του δανείου, που διατέθηκε για άλλους σκοπούς από εκείνους για τους οποίους είχε συναφθεί: πρακτική, που, όπως είδαμε, ακολούθησε και ο ίδιος ο Δηλιγιάννης. Οι άλλες κατηγορίες αφορούσαν τη διαδικασία δημοπράτησης χόρτου για τα άλογα της φρουράς των Αθηνών, την προμήθεια αρβυλών και πάτων, την ενοικίαση οικήματος για τη χωροφυλακή

που πληρώθηκε από το υπουργείο και όχι από τον δήμο, την προκαταβολή μισθού στους υποστράτηγους Σπ. Καραϊσκάκη και Χ. Ζυμβρακάκη και άλλα παρόμοια.⁴

«Το γελοίο, το μωρόν αυτό έγγραφο» υπογράφηκε από είκοσι μόνο βουλευτές «προς τιμήν της Βουλής, προς τιμήν ακόμη και της πλειονοψηφίας», τονίζει η *Παλιγγενεσία*. Στις 14 Μαρτίου 1891 το κατηγορητήριο αναγνώσθηκε στη Βουλή και οι χρονικογράφοι της εποχής σημειώνουν ότι καθ' όλη τη διάρκεια της ανάγνωσής του, που διήρκεσε μιάμιση ώρα, ο Τρικούπης διάβαζε επιδεικτικά την *Παλιγγενεσία* και ο Δηλιγιάννης έπαιζε το κομπολόι του.⁵

Η κατάθεση του κατηγορητηρίου λίγες μόλις ημέρες πριν τη λήξη της συνόδου ερμηνεύθηκε από τον Τύπο αλλά και από τον ίδιο τον Τρικούπη ως επιδίωξη της κυβέρνησης να προκαλέσει πολιτικό μόνο θέμα. Ο Τρικούπης προέβλεπε ότι δεν σκόπευαν να συγκροτήσουν σύντομα ανακριτική επιτροπή ώστε να διαλευκανθεί δικαστικά η υπόθεση. Κατά την αγόρευσή του στη Βουλή, ο πρώην πρωθυπουργός, αντικρούοντας τις κατηγορίες, επισήμανε ότι οι πράξεις για τις οποίες τον κατηγορούσαν είχαν εκτελεσθεί στο πλαίσιο πάγιας υπηρεσιακής πρακτικής: κατά τον ίδιο τρόπο είχαν δράσει και οι προκάτοχοί του, κατά τον ίδιο τρόπο πορευόταν και η τωρινή κυβέρνηση. Καθώς τα έγγραφα, που είχε προσκομίσει ο υπουργός Οικονομικών για να στηρίξει την κατηγορία, ήταν ελλιπέστατα, ήταν αυταπόδεικτο, τόνισε, ότι η παραπομπή γινόταν για πολιτικούς και μόνον λόγους. Έτσι, αρνούμενος οποιαδήποτε κατηγορία, προέκρινε την επίθεση αντί της άμυνας και από κατηγορούμενος βρέθηκε κατηγορός.

«Κατηγορούμενος θα είμαι ενώπιον της δικαστικής αρχής. Ενώπιον υμών είμαι βουλευτής και ως βουλευτής ήλθον, ίνα ελέγξω τα παρ' υμών τελούμενα και κατηγορήσω τους διέποντας τα καθ' υμών». Σύμφωνα με τον νόμο περί ευθύνης των υπουργών, συνέχισε, η Βουλή, στην οποία κυρίαρχη θέση έχει η κυβερνητική πλειοψηφία, αποφαινεται με πολιτικά κριτήρια για τη δίωξη. Την υπόθεση, όμως, κρίνει το δικαστήριο, όπου την κυρίαρχη θέση έχει η αντικειμενική αναζήτηση της αλήθειας και η συνείδηση του δικαίου. Τώρα, εφ' όσον διατυπώθηκε αυτό το κατηγορητήριο, που κανονικά δεν θα έπρεπε να έχει διατυπωθεί, η υπόθεση έπρεπε

⁴ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, ΙΒ'Α', συν. 62, 14 Μαρτίου 1891, 1046-1052.

⁵ *Παλιγγενεσία*, 15 Μαρτίου 1891.

να παραπεμφθεί το ταχύτερο στο δικαστήριο, ώστε να μη παραμείνει εκκρεμές το θέμα.⁶ Ήταν σίγουρος ότι η απόφαση του δικαστηρίου, όταν η υπόθεση θα έφθανε ενώπιόν του, θα ήταν απαλλακτική για τον ίδιο και τους συνεργάτες του, αλλά θα σήμαινε συγχρόνως και την καταδίκη των κυβερνώντων, που είχαν μεθοδεύσει κατ' αυτόν τον τρόπο τη σύνταξη και την κατάθεση του κατηγορητηρίου. Τελειώνοντας την αγόρευσή του αποχώρησε από το Κοινοβούλιο συνοδευόμενος από τους βουλευτές του, ο αριθμός των οποίων είχε μειωθεί δραματικά μετά την ακύρωση της εκλογής είκοσι τρικουπικών βουλευτών κατά την εξέλεξη των εκλογών, η οποία τότε γινόταν από την ίδια τη Βουλή.

Ο Δηλιγιάννης, ο οποίος τον διαδέχθηκε στο βήμα, θέλησε να φανεί αμέτοχος της παραπομπής και του κατηγορητηρίου. Ωστόσο, κρίνοντας από το ύφος, με το οποίο ήταν γραμμένο το έγγραφο του κατηγορητηρίου, πολλοί θεωρούσαν ότι συντάκτης του ήταν ο ίδιος ο πρωθυπουργός.⁷

Η Βουλή, στις 21 Μαρτίου 1891 θα αποφασίσει την παραπομπή του Τρικούπη, με 64 ψήφους υπέρ και 27 κατά. Μαζί του θα παραπεμφθούν και οι υπουργοί του, Στέφανος Δραγούμης, Γεώργιος Θεοτόκης, Δημήτριος Βουλπιώτης και Νικόλαος Τσαμαδός. Όπως είχε προβλέψει ο Τρικούπης, η εκλογή των μελών της ανακριτικής επιτροπής αναβλήθηκε, καθώς έληξαν οι εργασίες της Βουλής. Ο Δηλιγιάννης ήθελε την παράταση της εκκρεμότητας και προσωρινά την πέτυχε.⁸

Ο Τρικούπης, που θεωρούσε φαιδρό το κατηγορητήριο και δεν ανησυχούσε καθόλου για την έκβαση της δίκης στο Ειδικό Δικαστήριο, εκμεταλλεύθηκε την περίοδο των βουλευτικών διακοπών για να κάνει ένα μεγάλο ταξίδι στο εξωτερικό, αφήνοντας τον Δηλιγιάννη να αντιμετωπίσει τα οικονομικά προβλήματα που οξύνονταν συνεχώς.

Πράγματι, ο Δηλιγιάννης σύντομα βρέθηκε αντιμέτωπος με ανυπέροβλητα εμπόδια. Η οικονομική κρίση, σε συνδυασμό με την αρχόμενη σταφιδική κρίση, είχε αρχίσει να περιορίζει σημαντικά την εσωτερική κατανάλωση, με επακόλουθο τον άμεσο αρνητικό αντίκτυπο στα έσοδα από τους έμμεσους και άμεσους φόρους, αλλά και τη μείωση της απόδοσης

⁶ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, ΙΒ'Α', συν. 68, 20 Μαρτίου 1891, 1241-1248.

⁷ *Παλιγγενεσία*, 15 Μαρτίου 1891.

⁸ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, ΙΒ'Α', συν. 62, 14 Μαρτίου 1891, 1046-1052 και συν. 69, 21 Μαρτίου 1891, 1266.

των δασμών. Συγχρόνως είχε μειωθεί και το εξαγωγικό εμπόριο. Ο Δηλιγιάννης αύξησε την τιμή του πετρελαίου και τα εισαγωγικά τέλη κατά 15%· η απόφασή του, όμως, να μη συνάψει νέο εξωτερικό δάνειο, αλλά να πληρωθούν τα τοκομερίδια από τα τακτικά έσοδα, απέβη μοιραία. Η τιμή του συναλλάγματος, που είχε κάπως σταθεροποιηθεί χάρη στον εξωτερικό δανεισμό, άρχισε να ανεβαίνει, γεγονός που αναστάτωσε την αγορά.⁹

Η υφιστάμενη κακή οικονομική κατάσταση δεν μπορούσε να διευθετηθεί μόνο με τις οικονομίες που είχε επιβάλει ο Δηλιγιάννης καταργώντας το τρικουπικό εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα. Έπρεπε να λάβει πιο δραστικά μέτρα: είτε να αυξήσει κι άλλο τη φορολογία, είτε να συνάψει νέο δάνειο ή τέλος να ζητήσει συμβιβασμό με τους υπάρχοντες δανειστές, γεγονός όμως που θα ισοδυναμούσε με πτώχευση. Ο Δηλιγιάννης, διστάζοντας να ενεργήσει, άφησε τα προβλήματα να διογκωθούν. Όταν τελικά θέλησε να δράσει, δεν μπόρεσε να συνάψει δάνειο, τα ελληνικά χρεόγραφα υποτιμώνταν συνεχώς, το ελληνικό χρηματιστήριο κατέρρευσε και το αποτέλεσμα ήταν η οικονομική κρίση να μετατραπεί σε οικονομικό πανικό. Όλα τα μέτρα που λάμβανε απέβαιναν άκαρπα.

Παγιδευμένος σε αυτή τη χαοτική κατάσταση, θέλησε να παρατείνει με αναβολές και την εκκρεμότητα του Ειδικού Δικαστηρίου. Αντίθετα, ο Τρικoupης ήθελε την επίσπευση της διαδικασίας και την εκκαθάριση της υπόθεσης. Υπολόγιζε ότι η απαλλακτική απόφαση του δικαστηρίου θα έπληττε το κύρος της κυβέρνησης και θα οδηγούσε σε εκλογές. Είχε περάσει σχεδόν ένας χρόνος από την παραπεμπτική απόφαση της Βουλής και η αρμόδια επιτροπή, που είχε εν τω μεταξύ εκλεγεί, εξακολουθούσε να καθυστερεί. Τελικώς, κατέθεσε την έκθεσή της στις αρχές Φεβρουαρίου 1892 και πρότεινε το κατηγορητήριο να περιορισθεί σε τέσσερις μόνον κατηγορίες.

Στις 10 Φεβρουαρίου 1892, την ημέρα που επρόκειτο να γίνει η ψηφοφορία για την παραπομπή του, ο Τρικoupης προτίμησε να μην παραστεί στη Βουλή. Ο Δηλιγιάννης αντίθετα ήταν παρών και παίρνοντας τον λόγο αναγνώρισε ότι δεν απέτρεψε τους βουλευτές του να καταθέσουν την πρόταση της παραπομπής, την οποία και αποδέχθηκε, αρνήθηκε όμως ότι κινήθηκε από πολιτική σκοπιμότητα. Η επικείμενη συζήτηση, όμως, είχε προκαλέ-

⁹ Ανδρέας Ανδρεάδης, Έργα, τ. 2, Μελέται επί της συγχρόνου Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, στο Κ.Χ. Βαρθαρέσος – Γ.Α. Πετρόπουλος – Ι. Δ. Πίντος (επιμ.) (Αθήνα: Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, 1939), 435.

σει σε τέτοιο βαθμό το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, ώστε η κυβέρνηση έκρινε αναγκαία τη λήψη έκτακτων μέτρων. Αλλά, παρά τα δρακόντεια μέτρα ασφαλείας και τις συνεχείς έφιππες περιπολίες της χωροφυλακής, τα πεζοδρόμια της οδού Σταδίου είχαν γεμίσει από νωρίς με οπαδούς του Τρικούπη, που περίμεναν με αγωνία το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας.

«Προσωπικά», έγραφε ο συγκατηγορούμενός του Γεώργιος Θεοτόκης στη γυναίκα του, «παρ' όλη την ταλαιπωρία που θα υποστούμε, προτιμώ την παραπομπή, γιατί αυτή θα ωφελήσει πολύ τον Τρικούπη και το κόμμα μας. Θα εμποδίσει επίσης τη σύντομη ανάληψη της εξουσίας εκ μέρους μας. Η ανάληψη κυβερνητικών ευθυνών τώρα σημαίνει ότι θα ζητήσουμε σκληρές θυσίες και θα χάσουμε τη δημοτικότητά μας, χωρίς από την άλλη μεριά να είμαστε βέβαιοι και για την τελική επιτυχία».¹⁰

Ενώ ο Θεοτόκης εκτιμούσε ότι η παραπομπή του Τρικούπη θα μετέθετε το θέμα των εκλογών, ο Δηλιγιάννης αντίθετα ανησυχούσε ότι θα προκαλούσε πρόωρες εκλογές, τις οποίες, με τη διαφανόμενη μεταστροφή του λαϊκού φρονήματος, θα έχανε. Έτσι, υπαναχώρησε. Με μια αγόρευση, κατά την οποία ισχυρίστηκε ότι ο Τρικούπης παραβίασε μεν τους νόμους, αλλά δεν παρανόμησε και ότι ορθώς κατηγορήθηκε, αλλά καλόν είναι να μην παραπεμφθεί, κατέληξε ότι, για το συμφέρον του κράτους, παρακαλούσε την πλειοψηφία να δείξει μεγαλοψυχία!¹¹

Ο Τρικούπης θα απαλλαγεί από όλες τις κατηγορίες με 95 ψήφους υπέρ και 20 κατά. Απαλλακτικές θα είναι και οι ψηφοφορίες που ακολούθησαν για τους υπουργούς του. Το ασημένιο νόμισμα της βασιλοπτιτας, που του είχε πέσει την παραμονή εκείνης της πρωτοχρονιάς του 1892 του έφερε πράγματι το αναμενόμενο γούρι. Η κυβέρνηση αυτοκαταδικάστηκε, έγραψαν οι εφημερίδες την επομένη.¹²

Μετά τη λήξη της συνεδρίασης, ο Δηλιγιάννης έφυγε συνοδευόμενος από την έφιππη χωροφυλακή. Το πλήθος που είχε συγκεντρωθεί γύρω από τη Βουλή κατευθύνθηκε ζητωκραυγάζοντας προς το σπίτι του Τρικούπη με τους τρικουπικούς βουλευτές επικεφαλής. Ο Τρικούπης δεν

¹⁰ Το πρωτότυπο γράμμα είναι στα γαλλικά, Γεώργιος Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης. Ο πολιτικός του μέτρον*, (Αθήνα: χ.χ), 136.

¹¹ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, ΙΒ' Β', συν. 33, 10 Φεβρουαρίου 1892, 571-578.

¹² *Ο.π.*, 578-579· *Περί Χαριλάου Τρικούπη εκ Δημοσιευμάτων από του Μαΐου 1884 εν είδει ημερολογίου*, τ. 7, (Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου, 1910), 3-4.

χρειάστηκε να περιμένει πολύ για να αντιληφθεί το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας. Λέγεται ότι η μεγάλη αυτή διαδήλωση συνετέλεσε σημαντικά στην απόφαση του Γεωργίου Α' να παραβεί την αρχή της δεδηλωμένης και να αποπέμψει τον Δηλιγιάννη λίγες ημέρες αργότερα.¹³

¹³ *Ακρόπολις*, 11 Φεβρουαρίου 1892· *Άστρ*, 11-12 Φεβρουαρίου 1892.

Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ

(1916-1918)

Σπύρος Βλαχόπουλος

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΚΠΑ

A. Ο εθνικός διχασμός, που κορυφώνεται την περίοδο 1916-1918, αποτυπώνεται και στις εργασίες του Κοινοβουλίου.¹ Κεντρικό θέμα αποτελεί η δεύτερη διάλυση της Βουλής στις 29.10.1915. Στις 17.1.1916 ο πρωθυπουργός Στέφανος Σκουλούδης τη δικαιολογεί με το επιχείρημα ότι αποτελεί προνομία του βασιλιά. Εκτεταμένη συζήτηση για το θέμα αυτό διεξάγεται στη Βουλή το διάστημα 10-13.8.1917. Ο Γεώργιος Καφαντάρης τη θεωρεί αντισυνταγματική με το σκεπτικό ότι ο λαός είχε ήδη αποφανθεί με την ψήφο του στις εκλογές της 31ης.5.1915, μετά την πρώτη διάλυση της Βουλής.

Τον Γεώργιο Καφαντάρη αντικρούει ο Νικόλαος Στράτος, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο λαός δεν κλήθηκε να αποφασίσει δεύτερη φορά για το ίδιο θέμα, δεδομένου ότι στις πρώτες εκλογές του Μαΐου 1915 δεν είχε τεθεί το θέμα της συμμετοχής της Ελλάδας στον «Μεγάλο Πόλεμο». Για να τεκμηριώσει, μάλιστα, τη θέση αυτή, παραθέτει το ακόλουθο απόσπασμα από ομιλία του Κωνσταντίνου Ρακτιβάν στη Θεσσαλονίκη πριν από τις πρώτες εκλογές: «Προσέτι η Κυβέρνησις, όπως παραπλανήση μίαν τάξιν ανθρώπων ήτις δυσφορεί εις τα δεινά του πολέμου, ισχυρίζεται ότι ψηφίζοντες

¹ Τα αποσπάσματα από τις συζητήσεις στη Βουλή που αναφέρονται στη συνέχεια προέρχονται από τα έργα: *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου* (επιμέλεια Σ. Ι. Στεφάνου), τόμος Β' (1915-1920), *Λέσχη Φιλελευθέρων – Μνήμη Ελευθ. Βενιζέλου* (Αθήνα 1982)· *Η ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του ελληνικού Κοινοβουλίου 1843-1956, Περίοδος Β' (1909-1956)*, τόμοι 4 και 5 (εκδ. Εθνικός Κήρυξ, 1958).

τον Βενιζέλον, θα έχωμεν αμέσως και αφεύκτως πόλεμον, ενώ ψηφίζοντες τον Γούναρην θα έχωμεν ειρήνην ασφαλή. Αλλά περί ειρήνης ή πολέμου δεν αποφασίζει ο λαός δι' εκλογών. Εάν ήθελε προκύψει τοιαύτη περίπτωση, το ζήτημα τούτο είναι κατ' εξοχήν της Κυβερνήσεως... Ο Βενιζέλος καλούμενος σήμερα εις τα πράγματα δεν θα ηδύνατο βεβαίως να εκδηλώση εκ των προτέρων ότι θα κάμη ή μη τον πόλεμον...». Στον Νικόλαο Στράτο απαντά ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος ξεκαθαρίζει ότι ναι μεν οι Φιλελεύθεροι δεν είχαν υποστηρίξει ότι η Ελλάδα θα λάμβανε μέρος στον πόλεμο αμέσως και άνευ ετέρου τινός (και αυτό το νόημα είχαν τα λόγια του Κωνσταντίνου Ρακτιβάν), ταυτόχρονα όμως είχαν καταστήσει σαφές ότι «αν οι Βούλγαροι επετίθεντο κατά της Σερβίας, ... η Ελλάς οφείλει να επιτεθή διά να εκπληρώση τας συμμαχικάς υποχρεώσεις της...».

Ανεξαρτήτως όμως του εάν είχε τεθεί ευθέως το ζήτημα της συμμετοχής της χώρας μας στον πόλεμο, η διαφορά αντιλήψεων Κωνσταντίνου-Βενιζέλου στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής ήταν κάτι περισσότερο από εμφανής. Σε κάθε δε περίπτωση, αποτελεί νόθευση της λαϊκής ετυμηγορίας και παραβίαση της λαϊκής κυριαρχίας το να διαλύεται για δεύτερη φορά η Βουλή σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα προκειμένου ο βασιλιάς να επιτύχει την επιθυμητή σε αυτόν κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Β. Εάν κάτι χαρακτηρίζει τις εργασίες της Βουλής την περίοδο 1916-1918 είναι η πόλωση και η όξυνση, σε ακραία μορφή, των πολιτικών παθών. Ο εθνικός διχασμός κορυφώνεται και μέσα στη Βουλή. Έτσι, ο Γεώργιος Πωπ στις 27.1.1916, αναφερόμενος στους Συμμάχους της Αντάντ και τους έλληνες υποστηρικτές τους, κάνει λόγο για «χειροκτιοφορούντα πολιτισμό»: «Και βλέπομεν τον χειροκτιοφορούντα πολιτισμόν σπεύδοντα να αφαιρέση ει δυνατόν και τον άρτον από πληθυσμόν απόλεμον, όστις δεν ηθέλησε να μετάσχη του αγώνος, διότι εφρόνει ότι τούτο ήτο το συμπύπτον προς τα συμφέροντα αυτού, και τον οποίον ηθέλησε να εξωθήση εις αγέλην μισθοφόρων να πολεμήση παρά τον πλευρόν αυτού κατά μέθοδον ανθρωπεμπορικήν, απαισίαν και ανιστόρητον».

Πάντως, το 1916 τα πάθη στη Βουλή δεν ήταν τόσο έντονα γιατί η σύνθεσή της ήταν μονόπλευρη (αμιγώς αντιβενιζελικοί) και δεν υπήρχαν αντίπαλοι που θα προκαλούσαν με τον λόγο, ή ακόμη και μόνο με την παρουσία τους. Τα πράγματα είναι όμως διαφορετικά στη «Βουλή των Λαζάρων» την περίοδο 1917-1918, γιατί σε αυτήν εκπροσωπείτο, έστω και

όχι σε συνθήκες πλήρους ελευθερίας και άνεσης λόγου, και η αντιβενιζελική πλειοψηφία. Τότε ήταν που τα πολιτικά πάθη οδηγήθηκαν στα άκρα.

Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο επεισόδιο στη Βουλή στις 11.12.1918, όπου βουλευτές ανταλλάσσουν μεταξύ τους χαρακτηρισμούς («Βούλγαρος» και «ζών»). Η πόλωση είναι δε τέτοια, ώστε ο Πρόεδρος της Βουλής, Θεμιστοκλής Σοφούλης ανακαλεί στην τάξη μόνο τον αντιβενιζελικό βουλευτή που χρησιμοποίησε τη λέξη «ζών» και όχι τον βενιζελικό βουλευτή που χρησιμοποίησε τη λέξη («Βούλγαρος»): «Θ. ΦΙΛΙΟΣ. Αυτά σου τα είπον οι φίλοι σου οι Βούλγαροι. Α. ΑΡΓΥΡΟΣ. Είσαι αυθάδης. Θ. ΦΙΛΙΟΣ. Είσαι κακοηθέστατος· είσαι μετημφιεσμένος Βούλγαρος. Α. ΑΡΓΥΡΟΣ. Κάθησε κάτω ζών (θόρυβος)... ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Κύριε Βουλευτά, να ανακαλέσητε αυθωρί. Α. ΑΡΓΥΡΟΣ. Ύβρισθην διά της μεγαλυτέρας των ύβρεων κ. Πρόεδρε. ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Βουλγάρους εννοεί ο κ. βουλευτής εκείνους όσοι ηκολούθησαν τας γνωστάς μεθόδους. Ν. ΞΗΡΟΣ. Πρώτος ο κ. Αργυρός τον απεκάλεσεν αυθάδη. Έχει όρια και η υπομονή μας που σας ανεχόμεθα... ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Να σημειωθή εις τα πρακτικά ότι ο κ. βουλευτής ανακαλείται εις την τάξιν δι' ανάρμοστον συμπεριφοράν. Α. ΑΡΓΥΡΟΣ. Το επεισόδιον έληξε δι' ανακλήσεως εμού εις την τάξιν και μένει εις την τάξιν ο κ. Φίλιος ο οποίος αποκαλεί τους βουλευτάς Βουλγάρους».

Εξίσου χαρακτηριστικές είναι και οι αναφορές βενιζελικών βουλευτών για τους ηγέτες της αντιβενιζελικής παράταξης, όπως λ.χ. οι αναφορές του Δ. Γκλαβά για τον Σπυρίδωνα Λάμπρου στη συνεδρίαση της 1ης.8.1917: «Τι να είπω διά τον γελωτοποιόν του Βασιλέως και τον μαστροπόν της Αυλής; Τι να είπω, Κύριοι, διά τον παραχαράκτην εκείνον τον ιστορικόν, τον τραγικόν διδάσκαλον; Δούλος της Αυλής, εξυπηρέτησε την άτιμον εκείνην πολιτικήν καθ' ον τρόπον την εξυπηρέτησεν».

Τα πάθη φθάνουν, μάλιστα, έως του σημείου να χειροδικεί ο Παύλος Γύπαρης κατά αντιβενιζελικών βουλευτών, προκαλώντας την αντίδραση του Ελευθέριου Βενιζέλου. Έτσι, στη συνεδρίαση της 11ης.8.1917 και αφού ο βουλευτής Μ. Μανασάκης δηλώνει ότι «Έπρεπε να κρεμασθήτε μερικοί διά να κάμη το καθήκον της η Επανάστασις», αντιβενιζελικός βουλευτής τολμά να αναφέρει: «...δεν αναγνωρίζω ως κανονικήν την εις τον Θρόνον επελθούσαν μεταβολήν». Η συνέχεια περιγράφεται ως ακολούθως στα πρακτικά της Βουλής: «(Σφοδρά διαμαρτυρία. Φωνάι: Έξω, έξω! Πολλοί βουλευταί ορμούν προς το βήμα και καταβιβάζουν εξ αυτού τον ρήτορα. Αξιωματικός τις, σπεύδων, θέτει χείρα επί του κ. βουλευτού.

Ο κ. Πρωθυπουργός εγειρόμενος της θέσεώς του προχωρεί εν μέσω της ομάδος των βουλευτών, καθησυχάζων τούτους και προασπίζων τον εις το εδώλιον αυτού επανερχόμενον ρήτορα). Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ. Κύριε Πρόεδρε, παρακαλώ να καλέσητε τον Φρούραρχον της Βουλής όπως διατάξη την άμεσον σύλληψιν του υπολοχαγού Γύπαρη, ο οποίος διά δευτέραν φοράν, λησμονών την οφειλομένην προς την βουλήν ευλάβειαν, εισήλθεν εις την αίθουσαν της Βουλής και επέβαλε χείρα επί βουλευτού».

Τέλος, στις συζητήσεις στη Βουλή γίνεται λόγος ακόμη και για «λεπίδι», όταν ο βουλευτής Γ. Σταμάτης ρωτά στη συνεδρίαση της 25ης.7.1917 τον Νικόλαο Στράτο: «Γ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ. Το λεπίδι το ελησμονήσατε; Ν. ΣΤΡΑΤΟΣ. Εάν θέλετε, δοκιμάσατε προσωπικώς να το εφαρμόσητε». Τα λόγια αυτά του Νικόλαου Στράτου ήταν δυστυχώς προφητικά. Μόνο που δεν εφαρμόσθηκε το λεπίδι, αλλά η σφαίρα πέντε χρόνια μετά...

Γ. Σε αυτό το κλίμα, δεν προκαλεί συνεπώς έκπληξη ότι κεντρικό ρόλο στις συζητήσεις της Βουλής καταλαμβάνουν οι εκκαθαρίσεις των πολιτικών αντιπάλων, οι οποίες, μάλιστα, κατά τους ομιλητές θα πρέπει να είναι εκτεταμένες και «αποτελεσματικές». Έτσι, ο βουλευτής από την Τήνο, Κ. Αλαβάνος, αναφέρει στη συνεδρίαση της 5ης.8.1917 τα ακόλουθα, χρησιμοποιώντας και εικόνες από τα Θεία Πάθη: «...οι συμβουλευόντες επιείκειαν αυτήν την στιγμήν, είναι νόθα τέκνα του φιλελευθερισμού. Η εκκαθάρισις πρέπει να είναι πλήρης εκ του κοινωνικού σώματος της Ελλάδος... Τα μέτρα πρέπει να είναι σύντονα, διότι πολύ δραστικά ήσαν και τα μέσα τα οποία μετεχειρίσθησαν οι άθλιοι εκείνοι. Τα ημίμετρα τα ευρίσκω ολέθρια. Με καταπλάσματα δεν θεραπεύονται, κύριοι, σοβαρά νοσήματα. Ελλοχεύοντες κατά της εθνικής σταδιοδρομίας δεν πρέπει να υπάρξωσι πλέον. Οι πολιτικοί τάφοι των πρέπει να σφραγισθώσιν ερμητικώς και να διαφυλαχθούν με κουστωδιάν αυστηράν και άγρυπνον. Και άλλοτε οι τάφοι εκείνοι εσφραγίσθησαν, αλλά δεν ήτο άγρυπνος η κουστωδιά και είδομεν τους βρυκόλακας, οι οποίοι μας απασχολούν σήμερον να εξέλθουν των τάφων, να εισέλθουν εις την πόλιν των Ιεροσολύμων και να ...οδηγήσουν το σκάφος της Πολιτείας εις την άβυσσον». Βέβαια, ο ίδιος βουλευτής αρνείται ότι είναι αιμοδιψής: «Δεν είμαι, κύριοι, αιμοδιψής. Αιμοδιψής εις αγαθός νησιώτης; Δεν είναι δυνατόν νησιώτης να είναι αιμοδιψής και μάλιστα από την χώραν της κατ' εξοχήν νηστείας και προσευχής [την Τήνο]. Δεν είμαι αιμοδιψής ούτε εξήγησα ουδενός την

κεφαλήν επί πίνακι). Για να συνεχίσει στην αμέσως επόμενη πρόταση: «Αλλά χάριν της Πατρίδος μου δεν θα εδίσταζον να συστήσω, δεν θα εστενοχωρούμην εάν έβλεπον τους ενόχους εγκαθειρόντας και μάλιστα εις διπλήν σειράν συρματοπλεγμάτων... Οι φρενοβλαβείς δεν πρέπει να κυκλοφορούν εις τας οδούς... Και τοιούτους έχομεν, οι οποίοι πάσχουν από πολιτικήν φρενοβλάβειαν...».

Ακόμα και ο επίσημος λόγος του Θρόνου, που εκφωνήθηκε από τον βασιλιά Αλέξανδρο στις 23.7.1917, αναφέρει για τις εκκαθαρίσεις στη δικαιοσύνη: «Ατυχώς ο βωμός της Δικαιοσύνης δεν απέδειξε πάντας τους λειτουργούς αυτής αξίους της ιεράς εντολής, πολλοί δε των φρουρών του Νόμου έρρηξαν πρώτοι τους δεσμούς αυτού, και ενεφάνισαν στασιάζουσαν την μόνην λεγομένην αστασίαστον εξουσίαν, εις βάρος των πολιτών. Επεβάλλετο άρα η ταχίστη εκκαθάρισις του δικαστικού σώματος εκ τοιούτων στοιχείων».

Δ. Η κορύφωση του εθνικού διχασμού δεν αφήνει κανέναν αλώβητο, ούτε καν τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος στη συνεδρίαση της 25ης.7.1917 κάνει λόγο για πολιτικά καθάρματα: «Αν ευρέθησαν πολιτικά καθάρματα... (‘Εύγε’! και χειροκροτήματα) τα οποία χωρίς να προσφέρουν εις τον Τόπον τίποτε, ετόλμησαν εις τας κρισιμωτέρας περιστάσεις της εθνικής ιστορίας μας να αναλάβουν την Αρχήν και να ασκήσουν καθήκοντα δικτατορικά, εκδόσαντα Νομοθετικά Διατάγματα, εάν τοιαύτα πολιτικά καθάρματα ευρέθησαν να ασκήσουν τοιαύτην εξουσίαν, ποίος θα ημφισβήτει ...το δικαίωμα εις την Κυβέρνησιν αυτήν και εις εμέ, ο οποίος την αντιπροσωπεύω, να διοικήσω τουλάχιστον υπό τοιούτους όρους, υψ’ ους και τα πολιτικά αυτά καθάρματα διώκησαν; (Εύγε! Εύγε!)». Για να συμπληρώσει στη συνεδρίαση της 13ης.8.1917: «Δεν ήτο δε δυνατόν να υποθέση τις, ότι ήτο επιτετραμμένον εις ημάς, συναισθανομένους ήδη ότι είχομεν προς το μέρος ημών την δύναμιν, όχι απλώς την ηθικήν, αλλά και την υλικήν, την στρατιωτικήν, δεν ήτο δυνατόν να ανεχθή κανείς από ημάς την ιδέαν του ν’ αφήσωμεν καθ’ όλην την Ελλάδα τους φίλους ημών έρμαιιον εις τους διωγμούς του εγκαθιδρυθέντος Δεσποτισμού, έρμαιιον εις την δράσιν της Κυβερνήσεως εκείνης των πολιτικών καθαυμάτων...».

Αλλά και στη συνεδρίαση της 25ης.7.1917 ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν αρνείται τη δυνατότητα δικτατορικής διακυβέρνησης, εάν το επιβάλλουν οι περιστάσεις: «Είμαι φιλελεύθερος, το δε δικτατορικόν αξίωμα

γνωρίζετε ότι μοι προσεφέρθη και άλλοτε και δεν το εδέχθην (χειροκροτήματα). Εάν υπήρξα δικτάτωρ εν Ελλάδι, υπήρξα με τον ευγενέστερον και τον καλύτερον τρόπον, υπήρξα επί σειρά ετών ο εκλεκτός του λαού. Αλλά αν μου λέγετε σήμερα ότι γίνομαι δικτάτωρ σας απαντώ ότι, εφ' όσον αι πολεμικαί ανάγκαι επιβάλλουν όπως εις χείρας της Κυβερνήσεως συγκεντρωθή η δικτατορική εξουσία, την εξουσίαν ταύτην θα την ζητήσω και θα παρακαλέσω την Βουλήν να μου την χορηγήση (Χειροκροτήματα)».

Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 9.8.1917, συζητείται στη Βουλή το νομοσχέδιο «περί αδικημάτων τινών και της ασφάλειας της χώρας», το οποίο, μεταξύ άλλων, προβλέπει την εκτόπιση, χωρίς καν προηγούμενη ακρόαση, «πάντων των μεταδιδόντων οιασδήποτε ειδήσεις, δυναμένας να κλονίσωσι την εμπιστοσύνην προς την Κυβέρνησιν», όπως επίσης και την εκτόπιση «πάντων των υπόπτων τοιαύτης σοβαράς αξιολογίου πράξεως». Στις ρυθμίσεις αυτές αντιτίθεται έντονα ο βουλευτής Κ. Λυκουρέζος, για να του απαντήσει κυνικά ο υπουργός Δικαιοσύνης Ι. Τσιριμώκος: «Το νομοσχέδιον βεβαίως δεν διέπεται υπό αρχών φιλελευθέρων. Το νομοσχέδιον τούτο δεν σκοπεί βεβαίως να προστατεύση την ελευθερίαν του πολίτου. Αλλά το νομοσχέδιον τούτο, λόγω των εκτάκτων περιστάσεων, εισηγούμεθα προς σωτηρίαν της Πατρίδος² . . . Αλλά υπέρ πάντα κείται η σωτηρία του Τόπου». Για να συμπληρώσει αφοπλιστικά ο Ελευθέριος Βενιζέλος: «Εάν δεν υπήρχον αι εξαιρετικαί περιστάσεις, θα εντρεπόμεν να εισηγηθώ τοιούτον νομοσχέδιον εις την Βουλήν, θα εντρεπόμεν να παρίσταμαι απλώς ως βουλευτής και να εψηφίζετο τοιούτον νομοσχέδιον. Αλλά παρακαλώ την Βουλήν να έχη τούτο υπόψιν· ότι το μέτρον τούτο το θεωρώ αναγκαίον διά την παρούσαν περίστασιν, διά τον παρόντα πόλεμον, εφ' όσον υπάρχουν ακόμη εν Ελλάδι, δυστυχώς, πρόσωπα σκεπτόμενα κατά τοιούτον τρόπον και μη απελπιζόμενα ακόμη».

Ε. Μια και βρισκόμαστε όμως στη μεγάλη αίθουσα τελετών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, ας αναφερθεί και μια κοινο-

² Για τη συχνή και καταχρηστική επίκληση της αρχής «η σωτηρία της πατρίδας ο υπέρτατος νόμος» («salus populi suprema lex esto»), ιδίως κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. αναλυτικά Σπύρο Βλαχόπουλο, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον Μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, (εκδ. Ευρασία, 2012), 187 επ.

βουλευτική σκηνή που αφορά το Πανεπιστήμιό μας. Στη συνεδρίαση της 1ης.2.1916 ο βουλευτής Κ. Γιολδάσης αναφέρεται σε δημοσιεύματα εφημερίδων, σύμφωνα με τα οποία ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Γεώργιος Σωτηριάδης «ομιλών από της Πανεπιστημιακής έδρας ωμίλησεν ανευλαβώς περί της Α.Μ. του Βασιλέως δι' υπαινιγμών». Και παρ' ότι ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου διεξήγαγε ανακρίσεις από τις οποίες δεν προέκυψε κάτι επιβαρυντικό για τον Γεώργιο Σωτηριάδη, ο βουλευτής επιμένει: «Χωρίς να θέλω να διαμφισβητήσω την ειλικρίνειαν των γενομένων ανακρίσεων, έχω πληροφορίας ασφαλεστάτας ότι ο κ. Σωτηριάδης ομιλών εξεφράσθη ανευλαβώς περί της Α.Μ. του Βασιλέως ονομάσας την Α.Μ. τον Βασιλέαν, Μικρόν Κωνσταντίον». Η επιμονή αυτή δεν ήταν ανεξήγητη. Ο αρχαιολόγος και ιστορικός Γεώργιος Σωτηριάδης ήταν αυτός που μετέφρασε στη δημοτική την *Ορέστεια* του Αισχύλου, με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν τα γνωστά «Ορεστειακά» το 1903, όταν ανέβηκε η παράσταση με τη μετάφρασή του στο τότε Βασιλικό Θέατρο. Ύστερα από αυτό, μάλλον δεν πρέπει να μας εκπλήσσει ο διάλογος που διεξάγεται στη Βουλή στη συνεδρίαση της 1ης.2.1916: «Κ. ΓΙΟΛΔΑΣΗΣ. Είναι γνωστόν και αναμφισβήτητον ότι ο κ. Σωτηριάδης ανήκει εις την χορείαν των μαλλιαρών. Μ. ΚΑΒΑΛΛΙΕΡΑΤΟΣ. Να τον κουρεύητε!».

ΣΤ. Αν μπορεί να συναχθεί ένα συμπέρασμα απ' όλα τα ανωτέρω είναι ότι σε αντίθεση με τις συνήθειες «αγιοποιήσεις» και «ηρωοποιήσεις» είτε προς τη μια είτε προς την άλλη πλευρά, σε έναν εθνικό διχασμό κανένας δεν μένει αλώβητος και όλοι, άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο, συμβάλλουν στην τρώση του φιλελεύθερου και δημοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματός μας.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΕΝΔΟΤΟ ΣΤΑ ΙΟΥΛΙΑΝΑ

Νίκος Παπασπύρου

ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ,
ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΚΠΑ

ΜΕΡΟΣ Α: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ

I. Η δεκαετία του 1950

Η περίοδος 1961-1965 είναι πολλαπλά ενδιαφέρουσα για την κατανόηση της εξέλιξης των πολιτικών μας θεσμών. Έχει προηγηθεί η δεκαετία του 1950, στην οποία κυριάρχησε η δεξιά παράταξη, δεν αμφισβητήθηκε η ισχύς του Στέμματος και αντιστοίχως αυτό δεν επιχείρησε συγκρουσιακές παρεμβάσεις στην πολιτική ζωή, ενώ ήταν αποδυναμωμένος ο ρόλος των βενιζελογενών και κεντρώων δυνάμεων. Οι τελευταίες βρίσκονταν σε μια παράδοξη και ασταθή κατάσταση. Είχαν συμβάλει στη διαμόρφωση του μετεμφυλιακού τοπίου παρά το ότι ουδόλως ήλεγχαν το κράτος και τις δυνάμεις καταστολής, επίσημες και παρακρατικές. Σε τέτοιο τοπίο και υπό συνθήκες ψυχρού πολέμου, δύσκολα μπορούσαν να ανασυστήσουν τα προπολεμικά πολιτικά αντανακλαστικά και να αναδειχθούν κυρίαρχη πολιτική παράταξη ή να αμφισβητήσουν το Στέμμα.

Στα μέσα της δεκαετίας, το 1955, συνέβη ένα γεγονός το οποίο, αν και εντάσσεται στα χαρακτηριστικά της δεκαετίας, θα επηρεάσει σημαντικά τις πολιτικές και πολιτειακές εξελίξεις των επόμενων δεκαετιών. Μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου Παπάγου, ο Βασιλεύς Παύλος δεν απευθύνεται στο κυβερνών κόμμα, αλλά επιλέγει ο ίδιος και διορίζει πρωθυπουργό τον δημοφιλή υπουργό δημοσίων έργων και βουλευτή Σερρών Κωνσταντίνο Καραμανλή. Οι αντιδράσεις στην παρέμβαση του Στέμματος (το οποίο είχε την αρνητική μνήμη από τον τρόπο με τον οποίο ο Παπάγος σχημάτισε τον Ελληνικό Συναγερμό, επιβάλλοντας τον εαυτό του στην ηγε-

σία της συντηρητικής παράταξης, αλλά και αντίληψη των συγκρούσεων μεταξύ των δύο Αντιπροέδρων της Κυβερνήσεως) είναι μάλλον χλιαρές. Ο Γεώργιος Παπανδρέου κατήγγειλε τον διορισμό και την προσπάθεια επέμβασης και επιβολής ηγετών στα κόμματα, δηλώνοντας ότι στις κοινοβουλευτικές χώρες τον πρωθυπουργό καθιερώνουν τα ίδια τα κόμματα και ο λαός.¹ Ωστόσο, δεν αμφισβήτησε το επιτρεπτό του διορισμού. Ίσως δεν είχαν ωριμάσει ακόμη οι συνθήκες αμφισβήτησης των προνομίων που διεκδικούσε το Στέμμα, ίσως είχε την ψευδαίσθηση ότι ο Καραμανλής θα ήταν αντιμετώπισιμος αντίπαλος. Ο ίδιος ο Καραμανλής ιδρύει νέο κόμμα, την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ), το οποίο απορροφά τα περισσότερα στελέχη του Ελληνικού Συναγερμού. Έτσι, η επιλογή «επιβεβαιώνεται» τρόπον τινά εκ του αποτελέσματος. Εξ άλλου, επρόκειτο για τη φιλοβασιλική παράταξη. Παραμένει, ωστόσο, γεγονός ότι ο ίδιος ο Καραμανλής ρητώς συνομολογεί, για να δικαιολογήσει το κανονικό της επιλογής του, ότι, ενώ η στάση του κυβερνητικού κόμματος είναι ίδιον ζήτημα του κόμματος, το κυβερνητικό θέμα (αύει) ο Ανώτατος Άρχοντας, ασκώντας «τα ρυθμιστικά του δικαιώματα».²

Η επόμενη σημαντική εξέλιξη έλαβε χώρα στις εκλογές του 1958: η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά αναδεικνύεται αξιωματική αντιπολίτευση με 24,42%, γεγονός που θορυβεί τους Αμερικανούς και ενισχύει τη διαπραγματευτική δύναμη ακραίων ομάδων στον Στρατό και το παρακράτος. Έτσι, εισερχόμαστε στην ταραχώδη δεκαετία του 1960.

II. Ο Ανένδοτος

Τον Σεπτέμβριο 1961 ιδρύεται η Ένωση Κέντρου με την προοπτική να ανασυγκροτήσει τον χώρο του κέντρου. Ενώ η ίδρυση του νέου κόμματος αντιμετωπίζεται από ορισμένους ως προσπάθεια σταθεροποίησης του πολιτικού συστήματος, αυτή η προοπτική δυναμιτίζεται στις εκλογές του Οκτωβρίου 1961 με τη συστηματική επιχείρηση κρατικών και παρακρατικών δυνάμεων για ποδηγέτηση του αποτελέσματος.

Ο βαθμός επηρεασμού του αποτελέσματος δεν είναι σαφής, ιδίως αν

¹ Πρακτικά της Βουλής, 13 Οκτωβρίου 1955, στο Αντ. Παντελή - Στ. Κουτσομπίνα - Τρ. Γεροζήση, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, τ. Β' 1924-1974 (Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας, 1993), 855.

² *Το Βήμα*, 6 Οκτωβρίου 1955, στο *Κείμενα*, ό.π., 857.

ληφθεί υπόψιν το ποσοστό που έλαβε η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (50,80%). Ωστόσο, ανεξάρτητα από το εύρος της βίας που ασκήθηκε σε συγκεκριμένα πρόσωπα, η ψυχολογική πίεση σε πλείστες κοινωνικές ομάδες, στο πλαίσιο της επίσημης διάκρισης των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη, αποτέλεσε βάνανυση προσβολή της ισοπολιτείας και της ισότητας ευκαιριών που προσδοκούσαν τα πολιτικά κόμματα. Σε κάθε περίπτωση, προσφέρθηκε μοναδική ευκαιρία στην Ένωση Κέντρου, η οποία είχε συγκροτηθεί από ετερόκλητες ομάδες πολιτευτών, να συσπειρώσει τον πολιτικό χώρο του κέντρου.³ Ο Γεώργιος Παπανδρέου κατήγγειλε το αποτέλεσμα ως προϊόν βίας και νοθείας, δήλωσε ότι θεωρεί την κυβέρνηση ως μη νόμιμη και αρνήθηκε να μετάσχει στις ψηφοφορίες της Βουλής. Στις 14 Νοεμβρίου 1961 κηρύττει Ανένδοτο Αγώνα (τον επονομαζόμενο πρώτο Ανένδοτο), αγώνα για την αποκατάσταση των ελευθέρων θεσμών, στον οποίο διακρίθηκε για τη μαχητικότητά του κατά του Καραμανλή ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης.

Η βουλευτική περίοδος που εκκίνησε με τις εκλογές του 1961 ήταν ταραχώδης. Οι σχέσεις Κυβέρνησης και Αντιπολίτευσης ήταν σταθερά εχθρικές. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, σε μεγάλη ήδη ηλικία, περιοδεύει σε όλη τη χώρα καταγγέλλοντας την Κυβέρνηση ως παράνομη. Η διοίκηση Κέννεντυ φαίνεται ότι σκεφτόταν σοβαρά, εξ αιτίας της αδυναμίας διαχείρισης της πολιτικής κρίσης από την Κυβέρνηση, την προοπτική μιας κυβέρνησης κεντροδεξιάς έμπνευσης.⁴ Παράλληλα και οι σχέσεις του Καραμανλή με το παλάτι και τη Φρειδερίκη δοκιμάζονταν, εν πολλοίς εξ αιτίας των απαιτήσεων και παρεμβάσεων της τελευταίας και της προσδοκίας οι πρωθυπουργοί να είναι ευγνώμονες προς τους άνακτες. Θρυαλλίδα εξέλιξε τον υπήρξε, τον Μάιο του 1963, η δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη από παρακρατικούς, για την οποία ο Παπανδρέου ζήτησε εκ νέου την αποπομπή της Κυβέρνησης Καραμανλή. Το γεγονός επιτάχυνε τη μάλλον προειλημμένη από το Στέμμα απομάκρυνση του Καραμανλή από την εξουσία. Έτσι, λίγες εβδομάδες μετά, με αφορμή το επικείμενο ταξίδι του Παύλου στο Λονδίνο, ο Καραμανλής εξαναγκάζεται σε παραίτηση. Όπως ο ίδιος ο Παύλος με διάγγελμα του (δίχως προσυ-

³ Για τον Ανένδοτο, βλ. αναλυτικώς Χρήστος Χρηστίδης, *Ανένδοτος Αγώνας: Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης, 1961-1963* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018).

⁴ Ζαν Μεινών, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα* (1966), 115-116.

πογραφή)⁵ εξήγησε, η παραίτηση ήταν προϊόν διαφωνίας σχετικά με τις εισηγήσεις της Κυβέρνησης για το αν θα πρέπει να επισκεφθεί σε επίσημο ταξίδι το Λονδίνο και προς τον σκοπό αυτό να έχει τη συμβουλή νέας υπεύθυνης Κυβέρνησης. Το ζήτημα ήταν εξόχως πολιτικό, διότι ενέπλεκε την εικόνα της χώρας στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, την επομένη της δολοφονίας. Σε κάθε περίπτωση, ο Παύλος, αντί να προκηρύξει εκλογές, όπως ζήτησε ο Καραμανλής, το κόμμα του οποίου διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, διόρισε νέα κυβέρνηση, αφ' ενός για να καλυφθεί η επίσκεψη και αφ' ετέρου διότι θεώρησε ότι πρέπει να αλλάξει το εκλογικό σύστημα για να εκτονωθεί η πολιτική κατάσταση.

Τελικώς, οι εκλογές γίνονται τον Νοέμβριο του 1963. Πλειοψηφεί σχετικώς η Ένωση Κέντρου, στην οποία δίδεται η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Τα Ανάκτορα φαίνεται ότι επιδίωκαν μία ελεγχόμενη αλλαγή του πολιτικού σκηνικού σε κεντροδεξιά προοπτική, με την Ένωση Κέντρου να ηγείται δίχως να είναι ισχυρή, και δίχως βεβαίως να συνεργασθεί με την Αριστερά. Σε αυτό το πλαίσιο, η Κυβέρνηση περιλαμβάνει δύο υπουργούς εμπιστοσύνης του παλατιού (εθνικής άμυνας και δημόσιας τάξης) και εμφανίζεται στη Βουλή για να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης 45 ημέρες μετά τον διορισμό της. Λαμβάνει τελικώς την εμπιστοσύνη της Βουλής με τις ψήφους της ΕΔΑ. Παραιτείται αμέσως και προκηρύσσονται νέες εκλογές τον Φεβρουάριο του 1964, ώστε να μην υπάρχει η ανάγκη υποστήριξης από την ΕΔΑ. Με τον Καραμανλή απόντα, η Ένωση Κέντρου λαμβάνει 52,72%.

III. Τα Ιουλιανά

Η Ένωση Κέντρου ακολουθεί το μεταρρυθμιστικό της πρόγραμμα, επιχειρεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας κοινωνίας που ζητά βαθιές μεταρρυθμίσεις, αλλά αντιμετωπίζει, πέραν των δικών της εσωτερικών αδυναμιών, την αντίδραση του βαθέως κράτους. Για αντιπερισπασμό, τον Φεβρουάριο του 1965 υποστηρίζει στη Βουλή πρόταση για σύσταση προανακριτικής επιτροπής για την παραπομπή του Κωνσταντίνου Καραμανλή σχετικά με ορισμένα διαχειριστικά ζητήματα, παρά το ότι τα φερόμενα αδικήματα είχαν παραγραφεί. Η Βουλή δέχεται την πρόταση, με αντίθε-

⁵ Αντώνης Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου* (Αθήνα: Λιβάνης, 5η έκδ., 2020), 288.

τη ψήφο ορισμένων βουλευτών της ΕΚ. Στις 23 Φεβρουαρίου του 1965 η Κυβέρνηση αποκαλύπτει στη Βουλή στοιχεία για το σχέδιο «Περικλής», το οποίο είχε οργανωθεί για την ποδηγέτηση των εκλογών του 1961 από ομάδα των ενόπλων δυνάμεων με γραμματέα τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, και στις 9 Ιουνίου ασκείται εναντίον τους κακουργηματική δίωξη. Λίγες ημέρες μετά η Βουλή, για εκτόνωση της κατάστασης, αποφασίζει την παύση της δίωξης Καραμανλή λόγω παραγραφής, ενώ ο Παπανδρέου, για να προλάβει εξελίξεις, ζητά και λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης.

Υπό αυτές τις πολιτικές συνθήκες, εισερχόμαστε στα Ιουλιανά. Αρχές Ιουλίου του 1965 αποκαλύπτεται η υπόθεση «Ασπίδα», μία μάλλον ήσσονος σημασίας υπόθεση παραγοντισμού αξιωματικών, που φαίνεται ότι επιχειρήσαν να προσεταιρισθούν τον Ανδρέα Παπανδρέου.⁶ Το ζήτημα επιτείνει την τοξικότητα της πολιτικής αντιπαράθεσης και δημιουργεί πεποίθηση στον πρωθυπουργό ότι το παρακράτος επιδιώκει ενοχοποίηση του υιού του. Κυρίως όμως παρέχει πρόσχημα στον Κωνσταντίνο να αρνηθεί την αντικατάσταση του υπουργού Εθνικής Άμυνας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, παρά το ότι του είχε υποβληθεί προσυπογεγραμμένο το σχετικό σχέδιο διατάγματος, με τον ισχυρισμό ότι υπήρχε συνθήκη του πολιτεύματος να προηγείται συνεργασία με τον Βασιλέα. Ανεξάρτητα από την πολιτική αντιπαράθεση, το διακύβευμα ήταν ο πολιτικός έλεγχος του βαθέως κράτους, καθώς παραλλήλως αναζητούνταν ευθύνες και για το σχέδιο «Περικλής». Ο Κωνσταντίνος ενέμεινε στην άρνηση, επικαλούμενος όχι μόνο την υποχρέωσή του να ενδιαφέρεται για τις ένοπλες δυνάμεις ως προστάτη κατά εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών, αλλά και διότι θεωρούσε ότι υπήρχε κρίση εμπιστοσύνης στη σχέση του με τον πρωθυπουργό. Στις 15 Ιουλίου, ο Γεώργιος Παπανδρέου παραιτήθηκε προφορικώς και ο Κωνσταντίνος, αντί να προκηρύξει εκλογές, ως όφειλε καθώς η Ένωση Κέντρου διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, διόρισε πρωθυπουργούς κατά σειρά τρία στελέχη που προέρχονταν από την Ένωση Κέντρου (ΕΚ), με τον τρίτο εξ αυτών τελικά να λαμβάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής χάρη στις ψήφους της ΕΡΕ και 44 προερχόμενων από την ΕΚ βουλευτών, οι οποίοι και αποκλήθηκαν «αποστάτες».

Οι συνθήκες υπό τις οποίες ανετράπη ο Παπανδρέου φέρονται δυσώ-

⁶ Βλ. αντί πολλών Δημήτριος Α. Παπαδιαμάντης, «Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ», *Η Καθημερινή*, 6 Νοεμβρίου 2016.

δεις. Όπως αναφέρει σε υπόμνημά του ο αρχηγός της ΕΡΕ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ήταν πρωτοφανές να εγκαταλείπουν το κόμμα τους κορυφαία στελέχη επειδή και μόνον ο Ανώτατος Άρχων τους κάλεσε να τους διορίσει πρωθυπουργούς και υπουργούς. Και συμπληρώνει ότι η απόσπαση του ικανού τελικώς αριθμού για τον σχηματισμό νέας πλειοψηφίας έγινε με εξαγορά συνειδήσεων, με υπουργοποίηση ανθρώπων που δεν θα γίνονταν ποτέ, και με άλλα απαράδεκτα και ακατανόμαστα μέσα που ο Κανελλόπουλος φέρεται ότι πληροφορήθηκε εξωδίκως αργότερα και δηλώνει ότι, αν τα γνώριζε, δεν θα συμμετείχε στην ψηφοφορία.⁷

Μετά την ανατροπή του, ο Γεώργιος Παπανδρέου κηρύττει τον λεγόμενο Νέο Ανένδοτο. Η περίοδος που εξετάζουμε λήγει με το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου ενόψει ενδεχόμενης επικράτησης της ΕΚ. Το πραξικόπημα νομιμοποιεί ο Κωνσταντίνος διορίζοντας την πρώτη κυβέρνηση της Χούντας με πρωθυπουργό τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Αρχηγός της Χούντας ήταν ο γραμματέας της Επιτροπής του σχεδίου («Περικλής») Γεώργιος Παπαδόπουλος.

ΜΕΡΟΣ Β: Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1961-1965

ΚΑΙ ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΟΥ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

Ας προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε τις ανωτέρω ιστορικές διαδρομές με απώτερο σκοπό την ένταξή τους σε βαθύτερες συνέχειες της πολιτειακής και πολιτικής μας ιστορίας. Σημείο εκκίνησης είναι η βασική παραδοχή ότι η Ελλάδα, υπό το συντηρητικό, αν όχι φοβικό, Σύνταγμα του 1952 και την παράλληλη ισχύ του λεγόμενου «παρασυντάγματος», ακολουθεί διαφορετικό «ιστορικό μονοπάτι» (Sonderweg) από αυτό που ακολούθησαν τα περισσότερα κράτη της Δυτικής Ευρώπης.⁸ Το πόρισμα της παρούσας ανάπτυξης είναι ότι η περίοδος 1961-1965 δεν αποκλίνει, αλλά αναδει-

⁷ Υπόμνημα Παναγιώτη Κανελλόπουλου προς τον Κωνσταντίνο, Ιανουάριος 1966, στο *Κείμενα*, ό.π., σπ. 1, 887, 890-891.

⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το Σύνταγμα του 1952: Μία Συνταγματική Μεταρρύθμιση Ατελής και Βεβαρημένη», στο Σπύρος Βλαχόπουλος – Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας, 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πατάκης 2018), 217. Για το Σύνταγμα του 1952 και την εφαρμογή του βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία, 1800-2010* (Αθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2011), 364-396.

κνύει τα αδιέξοδα αυτής της θεσμικής διαδρομής. Ενώ υπήρξαν ευκαιρίες επίλυσης του κυβερνητικού ζητήματος («ποιος κυβερνά τον τόπο;»), της δημοκρατικής νομιμοποίησης δηλαδή της εκτελεστικής εξουσίας, το οποίο ταλάνιζε τη χώρα από τον Α΄ Εθνικό Διχασμό, με τη μετάβαση σε υγιή πλειοψηφική δημοκρατία, η αξιοποίησή τους απετράπη και δη με τρόπους που επιτάχυναν νέα διχαστική εκτροπή.

I. Ευκαιρίες που καταπνίγονται

Ειδικότερα, πρώτη διαπίστωση είναι η αδυναμία λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης και εν τέλει η νόθευση της δημοκρατικής αρχής. Τόσο οι συνθήκες διεξαγωγής των εκλογών το 1961 και η λαθάνουσα αντίληψη περί προτετιμημένης από το κράτος παράταξης, όσο και ο εξαναγκασμός σε παραίτηση δύο ισχυρών πρωθυπουργών –στη δεύτερη μάλιστα περίπτωση πρωθυπουργού παράταξης με αντιμοναρχικές ιδεολογικές καταβολές– δεν επιτρέπουν να ομιλούμε για υγιή δημοκρατία.⁹

Η δεύτερη διαπίστωση είναι ότι αμφότεροι οι εξαναγκασμοί στόχευαν και πέτυχαν να αποτρέψουν την εξέλιξη του πολιτεύματος σε βιώσιμη και αυτοσυντηρούμενη (self-sustaining) δικομματική, πλειοψηφική δημοκρατία. Αυτό είναι προφανές σχετικά με την Ένωση Κέντρου, η άνοδος της οποίας στην εξουσία συμβόλιζε την εναλλαγή και μπορούσε να σηματοδοτήσει ορισμένη μετάβαση σε ένα τέτοιο σύστημα διακυβέρνησης. Αλλά δεν πρέπει επίσης να παροράται ότι ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε αποκτήσει ισχύ ανεξάρτητη από την αρχική υποστήριξη των Ανακτόρων και επιχείρησε θεσμικά να κατοχυρώσει την ανεξαρτησία της πολιτικής εξουσίας με το σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος που προώθησε το 1963. Το εν λόγω σχέδιο (η «βαθεία τομή») εμφορείτο κατά μέρος από τη θεωρία περί εσωτερικού εχθρού και την ανάγκη κρατικής κηδεμονίας επί του φρονήματος.¹⁰ Περαιτέρω, η πολιτική κατάσταση ήταν τόσο οξυμέ-

⁹ Βλ. γενικότερα Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία: Κόμματα και Εκλογές 1946-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2001).

¹⁰ Βλ. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, υπ. 8, 377-380. Αν και η πολιτική κριτική επικεντρώθηκε σε αυτό το σημείο, είναι αντικείμενο συζήτησης αν ήταν προεξέχον στην πρόταση. Βλ. και Σπύρος Βλαχόπουλος, «Στιγμές της Μετεμφυλιακής Συνταγματικής Ιστορίας» στο *Διλήμματα*, *ό.π.*, υπ. 8, 210-211. Αυτό που μπορούμε πάντως να παρατηρήσουμε είναι ότι ο εξορθολογισμός της εκτελεστικής εξουσίας δίχως την εμπέδωση πολιτικού πλουραλισμού είναι βήμα ατελέσφορο.

νη που για πολλούς προείχε η άμεση σταθεροποίηση, με αναμόρφωση του πολιτικού σκηνικού. Παρά ταύτα, με την ισχυροποίηση της κυβέρνησης και τον εξορθολογισμό της εκτελεστικής εξουσίας, το σχέδιο αναθεώρησης απέβλεπε στον περιορισμό της ισχύος του Στέμματος και αφανών κέντρων εξουσίας, και στην εξουδετέρωση μορφών συμπαιγνίας αυτών με το σύστημα πατρωνίας που εξακολουθούσε να έχει ισχύ στο Κοινοβούλιο. Κατά τούτο, όπως επισημαίνει ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου, η ανατροπή Καραμανλή από το Στέμμα υπήρξε μέσο ανάσχεσης της επιδιωκόμενης πολιτειακής αναμόρφωσης και έκφραση θεσμικής αδράνειας, με πολιτική κάλυψη, για διάφορους λόγους, από μεγάλο μέρος του πολιτικού συστήματος.¹¹

Η μετάβαση σε ένα υγιές δικομματικό σύστημα διακυβέρνησης προϋπέθετε σεβασμό στους κανόνες του παιχνιδιού, αναγνώριση της αυτονομίας του πολιτικού ανταγωνισμού, άρση των στεγανών στο κράτος έναντι της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης, και αποδοχή της εναλλαγής των κυβερνήσεων ως βασικής παραμέτρου του συστήματος. Στέμμα, Αυλή, και παρακράτος ενήργησαν ανασχετικά. Οι λόγοι ποικίλουν: από τη φοβική θεσμική κουλτούρα μετά τον Εμφύλιο έως τη διατήρηση επιμέρους θέσεων και σχέσεων ισχύος εντός του κρατικού μηχανισμού ή τη συντήρηση σχέσεων ευνοιοκρατίας μεταξύ Ανακτόρων και πολιτικών. Η ανάσχεση προσπαθειών θεσμικής μετεξέλιξης υπήρξε πρακτικός κοινός τόπος και η επίταση των αδιεξόδων άφρευκτη συνέπεια.

II. Συνταγματική αξιολόγηση των ενεργειών του Στέμματος

Η παραβίαση των αρχών του κοινοβουλευτικού συστήματος παρατηρείται, με κλιμακούμενη ένταση, στον εξαναγκασμό σε παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή και, πλέον δραματικά, στην πτώση του Γεώργιου Παπανδρέου και την άνοδο κυβερνήσεων που δεν διέθεταν τη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της Βουλής, ούτε μπορούσαν να την αποκτήσουν δίχως παρεμβάσεις όπως αυτές που κατήγγειλε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.¹²

¹¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Στέμμα και Σύνταγμα του 1952» στο *Διλήμματα*, ό.π., υπ. 8, 266-268.

¹² Σχετικά με τον αντισυνταγματικό χαρακτήρα της πτώσης Καραμανλή και Παπανδρέου, βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., υπ. 8, 381 επ. και Παντελής, ό.π., υπ. 5, 288-291, ο οποίος και συνοψίζει: Υπό το Σύνταγμα του 1952, «η κυβέρνηση χρειάζεται και τη βασιλική εμπιστοσύνη σε πείσμα του Συντάγματος» (291).

Το Σύνταγμα του 1952 κατοχύρωνε ρητώς το κοινοβουλευτικό σύστημα (άρθρο 78) και όριζε το πολίτευμα ως βασιλεύουσα δημοκρατία. Η διατύπωση του άρθρου 78 ήταν κολοβή καθώς συνέδεε την εμπιστοσύνη της Βουλής με τη διατήρηση της κυβέρνησης στην εξουσία. Ωστόσο, αυτό, από συστηματική άποψη, συνεπάγεται ότι κριτήριο διορισμού κοινοβουλευτικής κυβέρνησης είναι η ικανότητα επίτευξης της εμπιστοσύνης. Επομένως, σε περίπτωση που δεν υπάρχει δεδηλωμένη, αναγνωρίζεται ορισμένο περιθώριο ρυθμιστικής παρέμβασης του Στέμματος (π.χ. διορισμός Παπανδρέου το 1963), κατά τρόπο ωστόσο συμβατό με τον κοινοβουλευτικό και τον δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Περαιτέρω, για τον ίδιο λόγο, παύση κυβέρνησης που διαθέτει την εμπιστοσύνη της Βουλής θα ήταν ενδεχομένως επιτρεπτή μόνο σε περίπτωση κρίσης του Ανώτατου Άρχοντος περί δυσαρμονίας της Βουλής με το λαϊκό φρόνημα και, επομένως, υπό τον όρο ταυτόχρονης διάλυσης της Βουλής. Ωστόσο, στην περίοδο που εξετάζουμε, αυτές οι αρχές καταπατήθηκαν.

Ο εξαναγκασμός του Καραμανλή σε παραίτηση αντιβαίνει στο κοινοβουλευτικό σύστημα, καθώς η κυβέρνηση της ΕΡΕ διέθετε την εμπιστοσύνη της Βουλής, έχει δε ως αφετηρία την επιθυμία του Στέμματος να χαράσσει, έστω μερικώς, πολιτική. Ως προς τα Ιουλιανά, πρόκειται για βάνανυση παραβίαση του Συντάγματος. Πράγματι, εφ' όσον υποβλήθηκε προσυπογεγραμμένο σχέδιο βασιλικού διατάγματος για την αντικατάσταση του υπουργού Εθνικής Άμυνας, ο Βασιλιάς ήταν υποχρεωμένος να το υπογράψει. Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι υπήρχε συνθήκη του πολιτεύματος περί προηγούμενης συνεργασίας των δύο πολιτειακών παραγόντων, με την πρώτη ανταλλαγή επιστολών και την εμμονή του Προέδρου της Κυβερνήσεως, ο Ανώτατος Άρχων είχε δέσμια υποχρέωση να εκδώσει το διάταγμα. Σε κάθε περίπτωση, η κρίση εμπιστοσύνης στις σχέσεις Στέμματος-πρωθυπουργού δεν συνιστά νόμιμο λόγο άρνησης, αλλά αντίθετως έρχεται σε σαφή αντίθεση με το κοινοβουλευτικό σύστημα.

Ως προς την πτώση του Γεώργιου Παπανδρέου, είναι αλήθεια ότι ο πρωθυπουργός υπέβαλε, έστω προφορικός, την παραίτησή του. Ωστόσο, με δεδομένο ότι ο Παπανδρέου μόλις είχε λάβει την εμπιστοσύνη της Βουλής, ο Βασιλεύς όφειλε να είχε διορίσει κυβέρνηση για τη διεξαγωγή εκλογών. Αντιθέτως, από το υπόμνημα του Π. Κανελλόπουλου προκύπτει ότι εκείνος επιχειρούσε την αποστασία βουλευτών της ΕΚ, δηλαδή την ανατροπή των κοινοβουλευτικών συσχετισμών. Μπορεί εδώ να αντιταχθεί

ότι η πλειοψηφία της ΕΚ ήταν κατά τον χρόνο της παραίτησης εύθραυστη και είναι γεγονός ότι ορισμένοι βουλευτές ήδη δυσανασχετούσαν με τις θέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου και την προοπτική διαδοχής του στην ηγεσία της παράταξης. Ωστόσο, αυτό ουδόλως δικαιολογεί τις ενέργειες του Στέμματος διότι η αμφισβήτηση της παράταξης τους ενόσω εκείνη είχε την απόλυτη πλειοψηφία, έγινε αφανώς και με προτροπή των Ανακτόρων. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν δεχόμασταν ότι, μετά την παραίτηση Παπανδρέου, ο Βασιλεύς είχε ευχέρεια να αναζητήσει κυβέρνηση κοινοβουλευτικής υποστήριξης με πρόσωπα προερχόμενα από το Κέντρο, η εμμονή του στην αποφυγή των εκλογών μετά την καταψήφιση της πρώτης κυβέρνησης καταδεικνύει κραυγαλέα παραβίαση του Συντάγματος.¹³

Παραμένει το ερώτημα αν μέριμνα του Στέμματος ήταν η διαφύλαξη ιδιαίτερου συνταγματικού ρόλου σε ζητήματα εθνικής άμυνας και εξωτερικής πολιτικής, όπως το Στέμμα είχε επιδιώξει στον Α' Εθνικό Διχασμό. Τα γεγονότα, νομίζουμε, δεν επιτρέπουν μια τέτοια ανάγνωση. Η απομάκρυνση Καραμανλή μόνον ως προς την αφορμή συνδεόταν με ζήτημα εξωτερικής πολιτικής, ενώ στην περίπτωση της ΕΚ ο Κωνσταντίνος επικαλέστηκε τόσο τη θεωρία του εσωτερικού εχθρού, όσο και τη διάρρηξη σχέσεων εμπιστοσύνης με τον πρωθυπουργό. Ίσως περισσότερο υποστηρίξιμη είναι η αντίστροφη άποψη ότι, στο μετεμφυλιακό και ψυχροπολεμικό κλίμα, η επίκληση της υψηλής πολιτικής είχε επικαλύψει και διεκδικούσε επενέργεια σε μεγάλο μέρος της εσωτερικής πολιτικής, συνθλίβοντας τον πολιτικό πλουραλισμό και, εν προκειμένω, την ομαλή λειτουργία των πολιτειακών θεσμών.

Για να ολοκληρωθεί η συνταγματική αξιολόγηση των πεπραγμένων του Κωνσταντίνου, αξίζει να σημειωθεί ότι η ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος συντελείται με την έκδοση του διατάγματος διορισμού της πρώτης χουντικής κυβέρνησης. Και ναι μεν το Σύνταγμα του 1952 όριζε ότι ο διορισμός κυβέρνησης υπόκειται στον κανόνα της προσηγογραφίας (άρθρο 30), και όντως ο διορισθείς πρωθυπουργός Κ. Κόλλιας το προσηπέγραψε, πλην όμως η εν λόγω ενέργεια δεν συντελέστηκε στο πλαίσιο του Συντάγματος, αλλά ήταν η βασική θεσμική πράξη ανατροπής του, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να θεωρηθεί ότι καλύπτεται από το ανεύθυνο του Ανώτατου Άρχοντος, που προέβλεπε το άρθρο 29 του Συντάγματος του 1952.

¹³ Κανελλόπουλος, ό.π., υπ. 6, 889.

III. Οι πολιτικές και κοινωνικές βάσεις του δικομματισμού

Ας εξετάσουμε, τέλος, τις ανωτέρω εξελίξεις από την πλευρά της πολιτικής κοινωνίας και των κομμάτων, εστιάζοντας στον χώρο του Κέντρου. Καταρχάς, δεν γεννάται αμφιβολία ότι παλαιοκομματικά στοιχεία και σχέσεις υπήρχαν τόσο στη Δεξιά όσο και στο μεταπολεμικό Κέντρο, ενώ αμφότερες οι παρατάξεις χαρακτηρίζονταν, σε κυμαινόμενο βαθμό, από έλλειψη ομοιογένειας και ιδεολογικής προοπτικής. Η ΕΚ, ειδικώς, αποτελούσε νεοπαγές πολιτικό μόρφωμα δίχως συμπαγή πολιτική βάση, ενώ το πολιτικό της προσωπικό αποτελείτο από ετερόκλητες ομάδες και πρόσωπα. Αρχικώς φαίνεται ότι αξιοποίησε τον φόβο των Αμερικανών για την άνοδο της Αριστεράς. Μετά τις εκλογές του 1961, ο Ανένδοτος υπήρξε τεράστια ευκαιρία για τη σταθεροποίηση των δυνάμεών της. Προς τον σκοπό της περαιτέρω συσπείρωσης των υποστηρικτών της, προέβη και σε θεσμικές υπερβολές, όπως η δίωξη του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Το 1963 υπήρξε συγκαταβατική ως προς τον ρόλο του Στέμματος στον εξαναγκασμό του Καραμανλή σε παραίτηση και την απόρριψη του αιτήματος του τελευταίου για άμεσες εκλογές δίχως αλλαγή του εκλογικού συστήματος.¹⁴ Ο αντίλογος βεβαίως είναι ότι σε ένα πολιτειακό σύστημα που δεν σεβόταν τους κανόνες του κοινοβουλευτισμού, καλλιεργούσε όρους θεσμικής αβεβαιότητας στους πολιτικούς και δεν δίσταζε να καταφύγει σε μέσα ποδηγέτησης των εκλογικών αποτελεσμάτων, τόσο η πολιτική όξυνση, όσο και συγκυριακοί συμβιβασμοί με τα Ανάκτορα αποτελούσαν αναγκαία μέτρα επιβίωσης, ανεπαρκή ωστόσο μέσα στην προοπτική μετάβασης σε ένα βιώσιμο δικομματικό σύστημα.

Αυτό που νομίζουμε ότι μπορεί να γίνει δεκτό από αμφότερες τις οπτικές είναι ότι ούτε στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, ούτε στην πολιτική κοινωνία υπήρξε η αναγκαία αυτοπεποίθηση και απρόσωπη θέαση της προοπτικής, που θα διευκόλυναν την επικράτηση εκσυγχρονιστικών προταγμάτων και τη μετάβαση σε υγιή και βιώσιμο δικομματισμό. Αυτές οι αδυναμίες συντηρούνταν από τις παρεμβάσεις του Στέμματος και την αβεβαιότητα που κάθε σύστημα ανακτορικής ευνοιοκρατίας καλλιεργεί, αλλά είχαν βαθύτερες ρίζες. Η ελληνική κοινωνία δεν είχε υπερβεί τις ρωγμές του παρελθόντος. Ένα μέρος της ήταν ηττημένο και δεν του είχαν

¹⁴ Βλ. Χατζηβασιλείου, ό.π., υπ. 11, 267-268, 277-278.

δοθεί δυνατότητες ισοπολιτείας. Ένα άλλο μέρος είχε εθιστεί στην ανάγκη κρατικής κηδεμονίας. Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα δεν υπήρξε επαρκής τόπος ανάπτυξης του αστικού φιλελευθερισμού, ενώ είχε συνθλιβεί στη δίνη του Εμφυλίου η δυνατότητα του Κέντρου να αντιπροτείνει πολιτική ιδεολογία στην κατεύθυνση της Ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας.

Αυτό το πόρισμα γίνεται ακόμη πιο απογοητευτικό αν ενταχθεί στον μακρύ χρόνο. Στον Α' Εθνικό Διχασμό, ηττήθηκαν οι νεωτεριστικές δυνάμεις αστικού προσανατολισμού και αμφότερες η βενιζελική και η αντιβενιζελική πλευρά συμβιβάστηκαν με τον διχαστικό χαρακτήρα της ελληνικής πολιτικής και πολιτειακής ζωής. Ο δεύτερος εμφύλιος είχε ουσιαδώς διαφορετικά κοινωνικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά, που οδήγησαν ωστόσο σε περαιτέρω σκλήρυνση μέρους της Δεξιάς και καταδίκασαν σε αβεβαιότητα και ρευστότητα τον χώρο του Κέντρου.

Υπό αυτό το πρίσμα, πρέπει να εξετασθεί η παρατήρηση ότι οι πολιτικές δυνάμεις υστερούσαν σε σχέση με την κοινωνία.¹⁵ Η γνώμη μας είναι ότι οι αδυναμίες των παρατάξεων απέδιδαν αδυναμίες και της ίδιας της κοινωνίας. Ισχυρή κοινωνία είναι εκείνη που με αυτοπεποίθηση προτάσσει αιτήματα ελέγχου της κρατικής πολιτικής στην υπηρεσία της ευημερίας και της κοινωνικής προόδου, όχι εκείνη που απλώς διαμαρτύρεται επειδή αδικείται, ούτε εκείνη που δέχεται παθητικά τα ωφελήματα της αστικοποίησης. Ισχυρή κοινωνία δεν είναι η κοινωνία που διαιρείται σε νικητές, ηττημένους και ημίαιμους, ώστε οι πρώτοι να εξαρτώνται από την ισχύ του κράτους και οι δεύτεροι να την εχθαίρονται. Και αυτά αντανακλώνται στον ορίζοντα προώθησης των προσδοκιών τους, ακόμη και σε τομείς όπως η οικονομική πολιτική. Έτσι, για μεν τη Δεξιά, ο οικονομικός εκσυγχρονισμός συνδεόταν άμεσα με την κρατική πατρωνία, ενώ το Κέντρο, με την έμφαση που απέδιδε στην πολιτική δημοκρατία, δεν είχε κατορθώσει να συγκροτήσει σαφές σχέδιο οικονομικής ανάπτυξης. Αμφότερα αντανακλούν δομικά χαρακτηριστικά των σχέσεων κράτους-κοινωνίας και της συνακόλουθης ιδιαίτερης κοινωνικής συγκρότησης.¹⁶ Συναρτώνται επίσης με το γεγονός ότι η ισοπολιτεία και η πολιτική δημοκρατία ήταν ζητούμενα, συντηρώντας αποκλεισμούς στη σχέση κράτους κοινω-

¹⁵ Βλ. αναλυτικά Χρηστίδης, ό.π., υπ. 3 και ιδίως 211-212.

¹⁶ Βλ. συναφώς Μεϊνών, ό.π., υπ. 4, 324-329.

νίας και πολιτικές διαφοροποιήσεις στις σχέσεις των παρατάξεων, που είχαν εξαλειφθεί στη δυτική Ευρώπη πολύ νωρίτερα.

Από την άλλη πλευρά, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε ότι μεταρρυθμιστικές πολιτικές επιδιώχθηκαν, επίσης με κυμαινόμενο βαθμό και με διαφορετικές στοχεύσεις. Ακόμη και σε επίπεδο προσώπων, δεν πρέπει να λησμονούμε στιγμές συνεργατικών προσπαθειών, όπως για παράδειγμα τη μετάκληση από τον τότε πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνια Ανδρέα Παπανδρέου για την οργάνωση και διεύθυνση του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών, οι προτάσεις του οποίου αποτελούν ακόμη και σήμερα ... ζητούμενο στην οικονομική πολιτική της χώρας.

Σε κάθε περίπτωση, η περίοδος που εξετάζουμε ήταν περίοδος ώσμωσης και συνειδητοποίησης πολιτικών και κοινωνίας και μετασχηματισμού αμφότερων. Ο Ανένδοτος αφύπνισε μεγάλο μέρος της κοινωνίας, του οποίου η έκβαση του Εμφυλίου είχε ναρκώσει τα πολιτικά αντανακλαστικά. Τα Ιουλιανά κατέστησαν εμφανές στο μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού χώρου ότι ο βασιλικός θεσμός και το ευρύτερο πλέγμα εξουσίας που τον συνόδευε δεν ήταν συμβατά με την ομαλή εξέλιξη της ελληνικής δημοκρατίας.¹⁷ Παράλληλα όμως, αυτή η πολιτική συνειδητοποίηση, υπό τις περιστάσεις, οδήγησε σε περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση και πόλωση. Αν η διάκριση βενιζελικών και αντιβενιζελικών είναι προϊόν του Α' Εθνικού Διχασμού και η αντιβενιζελική παράταξη συγκροτείται στη μνήμη της δίκης των έξι, στον Ανένδοτο έχει τις ρίζες του ο νεώτερος διαχωρισμός μεταξύ Δεξιάς και αντιδεξιών δυνάμεων.¹⁸

ΚΑΤΑΛΗΞΗ: ΕΠΡΟΚΕΙΤΟ ΓΙΑ ΚΡΙΣΙΜΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ;

Με τον όρο *κρίσιμο σταυροδρόμι* συνήθως χαρακτηρίζουμε βραχείες χρονικές περιόδους στις οποίες ανακύπτει αβεβαιότητα για την πορεία ενός ιστορικού μονοπατιού, καθώς διαμορφώνονται εναλλακτικές διαδρομές που κατά ρεαλιστικό τρόπο μπορούν να επιλεγούν και να ακολουθηθούν. Σε τέτοιες περιόδους κρίσιμη αναδεικνύεται η συμπεριφορά προσώπων

¹⁷ Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι* (Σάκκουλας: Θεσσαλονίκη, 1980), 101, υπ. 88α.

¹⁸ Βλ. και Παντελής, ό.π., υπ. 5, 287.

και ομάδων, συνήθως σε διάδραση, σε πείσμα ενδεχομένως βαθύτερων δομικών παραμέτρων.¹⁹

Εκ πρώτης όψεως, παρίσταται ελκτική η εφαρμογή αυτού του θεωρητικού σχήματος για να εξηγήσουμε την αποτυχία μετεξέλιξης του πολιτεύματος. Ευκαιρίες υπήρξαν και καταπνίγηκαν από ανθρώπινες επιλογές, οι οποίες μάλιστα ήταν αντίθετες με τις αρχές του κοινοβουλευτικού συστήματος. Ωστόσο, προσεκτικότερη μελέτη των δεδομένων οδηγεί σε διαφορετικό συμπέρασμα. Το θεσμικό σύστημα δεν ήταν δεκτικό, στον βραχύ χρόνο, ριζικής αυτοβελτίωσης. Για παράδειγμα, η ανωτέρω αξιολόγηση της αντίθεσης των ενεργειών του Στέμματος (και δη τόσο υπό τον Κωνσταντίνο, όσο και υπό τον Παύλο) με το κοινοβουλευτικό σύστημα (B.II), δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ιστορία γράφτηκε από τις επιλογές τους, αλλά στο διαφορετικό πόρισμα ότι το Στέμμα και η Αυλή ήταν βαθύτατα εμποτισμένα από νόθα και επικίνδυνη αντίληψη περί κοινοβουλευτισμού (δίχως φυσικά αυτό να αίρει τις ευθύνες τους). Αυτή η αντίληψη, παρακαταθήκη του Α' Εθνικού Διχασμού, συμβίωσε με το πλέγμα εγχώριας εξουσίας που υπήρξε στην Ελλάδα μετά τον δεύτερο εμφύλιο. Στη συμβίωσή τους, υπό τις ψυχροπολεμικές συνθήκες της εποχής, συνταίριαζαν μια φοβική θεσμική κουλτούρα ελέγχου της πολιτικής κοινωνίας από το κράτος, ένας συγκερασμός συμφερόντων φορέων ισχύος με αναγωγή σε διάφορους βραχίονες του κράτους και ένα πολιτειακό και πολιτικό σύστημα που στερείτο ανοιχτών και περιεκτικών δομών (B.I). Παράλληλα, για τους λόγους που εξηγήσαμε ανωτέρω (B.III), οι αντιστάσεις πολιτικών ηγετών, κομμάτων, αλλά και της κοινωνίας δεν ήταν ικανές να επιτύχουν ενδογενή μετεξέλιξη του μετεμφυλιακού πολιτεύματος στον βραχύ χρόνο. Η μετάβαση σε υγιή δικομματισμό συντελείται σε περιβάλλον δυνητικά ανοιχτής (δίχως διακρίσεις) και ισχυρής κοινωνίας όταν οι πολιτικές δυνάμεις αποκτήσουν ρεαλιστικές ευκαιρίες να θέσουν σε κίνηση θεσμικές διαδρομές θετικού αθροίσματος, όπου το κράτος θα αναπτύσσει ήπια ισχύ και η κοινωνία θα το ελέγχει.²⁰ Αυτά δεν συνέτρεχαν. Αντίθετα η ακραία

¹⁹ Βλ. αντί πολλών Giovanni Capoccia, «Critical Junctures and Institutional Change», στο *Advances in Comparative-Historical Analysis in the Social Sciences* (επ. J. Mahoney & K. Thelen) (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 147-179.

²⁰ Βλ. Daron Acemoglu – James Robinson, *The Narrow Corridor: States, Societies and the Fate of Liberty* (Νέα Υόρκη/Λονδίνο: Penguin Press/Viking, 2019).

πόλωση, σε περιβάλλον κλειστών δομών, συντήρησε λογικές μηδενικού αθροίσματος, διαβρώνοντας περαιτέρω τους θεσμούς.²¹ Το πόρισμά μας είναι ότι αυτή η περίοδος ανέδειξε τα αδιέξοδα του ιστορικού μονοπατιού που η μεταπολεμική Ελλάδα ακολούθησε, δίχως να μπορεί να χαρακτηριστεί κρίσιμο σταυροδρόμι δυνητικής μετεξέλιξης.

Το ανωτέρω πόρισμα δεν παραγνωρίζει τη μακρά παράδοση πολιτικής συμμετοχής και την επίκληση του Συντάγματος στην απαίτηση εκδημοκρατισμού. Μάλιστα αμφότερα συνέβαλαν τόσο στην ανάδειξη των αδιεξόδων, όσο και στον μετασχηματισμό πολιτικών και κοινωνίας. Ο συνακόλουθος μετασχηματισμός αντιλήψεων και συλλογικών προσδοκιών είχε ευρύτερες συνέπειες στον χώρο της δημόσιας σφαίρας και της πολιτικής κουλτούρας, που δεν μπορούν εδώ να εξετασθούν. Μία εμφανής ωστόσο διάσταση είναι η συγκρότηση της πολιτικής αντιπαράθεσης Δεξιάς και αντιδεξιών δυνάμεων στη βάση των συγκρούσεων αυτής της περιόδου. Αυτή η «παρακαταθήκη» μπόρεσε να στηρίξει έναν σταθερό δικομματισμό στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία, όταν οι πολιτικές δυνάμεις υπό την κυριαρχία του Κωνσταντίνου Καραμανλή αρχικά και του Ανδρέα Παπανδρέου μετέπειτα, απελευθερωμένες από το Στέμμα και τους αφανείς φορείς εξουσίας, διαμόρφωσαν και εξέλιξαν το νέο τοπίο σε πλειοψηφική βάση.²² Η ίδια παρακαταθήκη, ωστόσο, δεν επέτρεψε την ισχυροποίηση της κοινωνίας έναντι του πολιτικού συστήματος, ενώ ακόμη και σήμερα καταλείπει μνήμες και συγκρουσιακά αντανακλαστικά που κατά καιρούς αναδύονται.

²¹ Ως προς τη σχέση της ακραίας πόλωσης με τη διάβρωση των θεσμών και τις δυναμικές μηδενικού αθροίσματος βλ. Acemoglu & Robinson, ό.π., ιδίως 403 και 421.

²² Βλ. σχετικές σκέψεις μας στο Νίκος Παπασπύρου, «Το Σύνταγμα και οι “υπερεξουσίες”», *Η Καθημερινή*, 10 Νοεμβρίου 2020 και, ως προς την αναθεώρηση του 2019, «Η Φυσιολογία της Αναθεώρησης του 2019», *Εφημ.ΔΔ* 6/2021, 759 επ.

Β΄
ΣΤΑΘΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΥ

ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Γιάννης Μπαλαμπανίδης

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑΣ

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους σήμανε την είσοδο της Ελλάδας στη νεωτερικότητα, μέσα από τον δικό της, προσίδιο δρόμο. Το νεαρό έθνος, μαζί με την ανεξαρτησία του, αποκτούσε σταδιακά –και σχετικά γρήγορα– όχι μόνο θεσμούς, αλλά και ένα βασικό χαρακτηριστικό της νεωτερικής πολιτικής: κομματικό σύστημα. Ένα σύστημα, δηλαδή, οργάνωσης και εκπροσώπησης των κοινωνικών συγκρούσεων –αφού δημοκρατία σημαίνει σύγκρουση, όπως μας έχει μάθει η Χάνα Άρεντ, και νεωτερική δημοκρατία σημαίνει σύγκρουση κυρίως διά των κομμάτων.

Υπό αυτήν την έννοια, δεν θα ήταν συνετό ούτε ακριβές να αναζητήσουμε εδώ κάποιον υποτιθέμενο ελληνικό εξαιρετισμό. Αντίθετα, μπορούμε να διαβάσουμε την ελληνική περίπτωση στη μακρά διάρκεια (και) μέσα από τον τρόπο που δεξιώθηκε και διαμόρφωσε, μέσα στις δικές της ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες, τη νεωτερική μορφή του κόμματος αλλά και ένα σύστημα σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών κομμάτων.

Το κείμενο που ακολουθεί έχει μετριοπαθείς φιλοδοξίες. Δεν προτίθεται, ασφαλώς, να καταπιαστεί με την ιστορία των ελληνικών κομμάτων, ειδικά σε ένα τόσο εκτεταμένο χρονικό εύρος. Στόχος του είναι να δώσει ένα γενικό περίγραμμα του κομματικού συστήματος, ή ακριβέστερα των διαδοχικών κομματικών συστημάτων, όπως διαμορφώθηκαν μέσα στα τελευταία περίπου διακόσια χρόνια, κάνοντας ορισμένες γενικότερες παρατηρήσεις ιδίως όσον αφορά τη μορφολογία των κομματικών σχέσεων.

Το αφηρητικό ερευνητικό ερώτημα είναι το εξής: Μπορούμε να εντοπίσουμε σε αυτήν τη μακρά διαδρομή σταθερές και μεταβλητές του κομματικού συστήματος; Είναι εφικτό να επιχειρήσουμε μια περιοδολόγηση

των μετασχηματισμών του κομματικού συστήματος μέσα από τους βασικούς κόμβους αλλαγής του; Είναι μια δύσκολη άσκηση, που συνδυάζει την Ιστορία με τα ενίοτε ανιστορικά ταξινομικά σχήματα της Πολιτικής Επιστήμης. Ας δούμε, λοιπόν, ιχνογραφώντας ορισμένα μόνον προκαταρκτικά στοιχεία, πώς θα μπορούσαν οι εννοιολογήσεις της πολιτικής επιστήμης να δώσουν ένα σχήμα στη ρευστότητα της ιστορίας δύο αιώνων.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΤΥΠΟΛΟΓΙΕΣ

Το 1951, ο Μωρίς Ντυβερζέ έκανε μια διάκριση των κομματικών συστημάτων με το απλό κριτήριο του αριθμού των κομματικών παικτών: μονοκομματικά, δικομματικά και πολυκομματικά.¹ Είκοσι χρόνια αργότερα, ο Τζιοβάνι Σαρτόρι προσέθεσε το εξής κριτήριο-ερώτημα: πώς σχετίζονται μεταξύ τους τα κόμματα; Τι σχέσεις συνεργασίας ή διαμάχης, συναίνεσης ή πόλωσης διαμορφώνονται; Και πόσο «σημαντικό» (relevant) είναι το κάθε κόμμα; Πώς επηρεάζει τη συνολική κατεύθυνση του κομματικού συστήματος;²

Οι στοιχειώδεις τυπολογίες εμπλουτίστηκαν, όπως αποτυπώνονται σχηματικά στον Πίνακα 1. Η μείζονα διάκριση έχει στο ένα σκέλος της τα μη ανταγωνιστικά (non-competitive) κομματικά συστήματα, είτε αυστηρώς μονοκομματικά είτε με ένα ηγεμονικό κόμμα και χωρίς ανταγωνισμό για την εξουσία. Στο άλλο σκέλος, έχει τα πιο δημοκρατικά ανταγωνιστικά (competitive) συστήματα: τα δικομματικά, όπου αν και υφίστανται μικρότερα κόμματα, μόνο τα δύο μεγάλα εναλλάσσονται στην εξουσία (ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία), ή τα συστήματα κυρίαρχου κόμματος, όπου ένα μεγάλο κόμμα απολαμβάνει μακρές περιόδους εξουσίας και ο ανταγωνισμός αναπτύσσεται κυρίως ανάμεσα στις φράξιες στο εσωτερικό του παρά στην αδύναμη ή αποκλεισμένη από τη διακυβέρνηση αντιπολίτευση (βλ. ιταλική Χριστιανοδημοκρατία).

Στα ανταγωνιστικά συστήματα ανήκουν και τα πολυκομματικά, στα οποία εμφανίζεται αυξημένη πιθανότητα κυβερνήσεων συνασπισμού. Υποπερίπτωση αποτελούν τα λεγόμενα συστήματα δυόμισι κομμάτων, όπως στη Γερμανία, όπου οι δύο μεγάλοι παίκτες, Χριστιανοδημοκρατία και

¹ Maurice Duverger, *Les partis politiques* (Παρίσι: Armand Colin, 1951).

² Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1976).

Σοσιαλδημοκρατία, σχημάτιζαν επί μακρόν κυβερνήσεις με τους Ελεύθερους Δημοκράτες στον ρόλο του «king maker». Ο Σαρτόρι διέκρινε δύο είδη πολυκομματισμού: αφ' ενός μετριοπαθής πολυκομματισμός, με τάση προς το κέντρο και με πολλά κόμματα που εναλλάσσονται σε κυβερνητικούς συνασπισμούς, και αφ' ετέρου πολωμένος πολυκομματισμός, με βαθιές ιδεολογικές διαφορές και με την παρουσία αντισυστημικών κομμάτων.³

ΠΙΝΑΚΑΣ 1:
Τυπολογίες κομματικών συστημάτων

Μωρίς Ντυβερζέ	Μονοκομματικά	Δικομματικά	Πολυκομματικά
	Μη ανταγωνιστικά συστήματα (non-competitive)	Ανταγωνιστικά συστήματα (competitive)	
	Αυστηρώς μονοκομματικά	Δικομματικά	
Τζιοβάνι Σαρτόρι	Με ηγεμονικό κόμμα και χωρίς ανταγωνισμό	Συστήματα κυρίαρχου κόμματος	
		Πολυκομματικά (αυξημένη πιθανότητα κυβερνήσεων συνασπισμού)	Μετριοπαθής / πολωμένος πολυκομματισμός
		Συστήματα δυόμισι κομμάτων	

Τι συμβαίνει στην ελληνική περίπτωση; Ο Gunnar Hering έχει θέσει τους βασικούς άξονες της μελέτης του ελληνικού κομματικού συστήματος: όσο και αν μοιάζει με έναν ρευστό γαλαξία κομματικών μορφωμάτων, στην πραγματικότητα πρόκειται για μια διαδοχή κομματικών συστημάτων. Μας προτείνει, λοιπόν, μια αλλαγή οπτικής γωνίας: να εστιάσουμε στην άνοδο και την πτώση όχι μεμονωμένων κομμάτων, αλλά των συστημάτων που αυτά συναποτελούν.⁴

³ Βλ. επίσης Alan Siaroff, *Comparative European Party Systems* (Νέα Υόρκη: Routledge, 2000).

⁴ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936* (Αθήνα: MIET, 2006).

Σε ό,τι ακολουθεί, θα δώσουμε ορισμένα συνοπτικά στοιχεία για αυτήν την αλληλοδιαδοχή. Ας επιτραπεί να σημειώσουμε προκαταβολικά ότι η περιδιάβαση στα ελληνικά κομματικά συστήματα μοιάζει να επερωτά την παραδεδομένη σοφία που θεωρεί κυρίαρχο μοντέλο τον δικομματισμό. Εκ πρώτης όψεως, ασφαλώς, μοιάζει να πρόκειται για μια μακρά ιστορία δικομματισμού, ή έστω διπολισμού, στο οποίο συντείνει και η σχεδόν διαχρονική ύπαρξη ενός πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος ή ενισχυμένης αναλογικής. Ταυτόχρονα όμως, η εικόνα είναι πιο σύνθετη, καθώς σε πολλές –και μακρές– περιόδους το κομματικό σύστημα αποκτά (και) άλλα χαρακτηριστικά. Εν τέλει, εάν έπρεπε να συνοψίσουμε την ελληνική περίπτωση, θα λέγαμε ότι αυτό που αποτυπώνεται στη μακρά διάρκεια είναι ένα διαχρονικό υπόστρωμα δικομματικής ή διπολικής συνέχειας, αλλά με πολλές επιμέρους βαριάντες που παραπέμπουν σε στοιχεία άλλων τυπολογιών του κομματικού συστήματος.

Ο ΣΥΝΤΟΜΟΣ 19ος ΑΙΩΝΑΣ

Τον 19ο αιώνα, το κομματικό σύστημα είναι εν τη γενέσει του. Πληθώρα βραχύβιων κυβερνήσεων, κόμματα-λέσχες προσωπικοτήτων που ελέγχουν πελατειακά δίκτυα, ισχνή θεσμοποίηση, κυριαρχία του θρόνου έναντι του κοινοβουλίου είναι τα βασικά χαρακτηριστικά των νεότευκτων πολιτικών θεσμών.⁵ Η πρώτη φάση έχει απροσδιόριστη απαρχή αλλά σαφές τέλος: την καθάριση του Όθωνα το 1862. Οι παίχτες είναι εδώ τα «ξενικά» κόμματα. Ας χαρακτηρίσουμε το πρώτο αυτό οιοσδήποτε κομματικό σύστημα τριπολικό και ας συγκρατήσουμε μια παρατήρηση: παρ' ότι τα «κόμματα» δεν χωρίστηκαν με βάση τις κλασικές διαιρέσεις Αριστερά-Δεξιά (σχηματικά: ρωσικό-συντήρηση, γαλλικό-μετριοπάθεια, αγγλικό-φιλελεύθερο προοδευτικό), ωστόσο αντανακλούσαν σε έναν βαθμό τη σύγκρουση κοινοβούλιο-μοναρχία, ενώ εν πολλοίς, και με τη σχετική εξαίρεση του ρωσικού κόμματος, εγγράφονταν στον ορίζοντα του εκσυγχρονισμού κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Η επανάσταση του 1843, το Σύνταγμα και ο εκλογικός νόμος του 1844, με τις πρώτες τύποις κοινοβουλευτικές εκλογές και με καθολική

⁵ Νίκος Μουζέλης, «1821-2021. Η πορεία του ελληνικού κοινοβουλευτισμού», *Αυγή*, 21 Ιανουαρίου 2021.

ψηφοφορία των ανδρών, αποτελεί μια σημαντική τομή. Ωστόσο, η τριπολική ασταθής ισορροπία παραμένει ακόμη ο κανόνας. Πρώτος κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός της χώρας ο Ιωάννης Κωλέττης, του γαλλικού κόμματος, το οποίο παρ' ότι τρίτο σε δύναμη συμμαχήσε με το ρωσικό εναντίον του αγγλικού (Μαυροκορδάτος). Η περίοδος 1844-1862 γνωρίζει επτά βουλές, προϊόντα ανακτορικών παρεμβάσεων και νοθείας.⁶

Με το τέλος της βασιλείας του Όθωνα ξεκινά μια νέα περίοδος (1862-1909), στην οποία το σύστημα των τριών «ξενικών» κομμάτων αποσπείρωνεται, αναδύεται καινούριο πολιτικό προσωπικό, εμποτισμένο με φιλελεύθερες ιδέες αλλά χωρίς πλέον τη βιωμένη εμπειρία της ελληνικής –ή της γαλλικής– Επανάστασης. Η «εν Αθήναις Β' των Ελλήνων συνέλευσις», το 1862-1864, περιλαμβάνει δύο σχετικώς συγκροτημένα πολιτικά ρεύματα: ένα προοδευτικό, τους Ορεινούς (οπαδούς ως επί το πλείστον του γαλλικού και του ρωσικού κόμματος) με ηγέτη τον Κανάρη, και ένα συντηρητικό, τους Πεδινούς (οπαδούς του αγγλικού κόμματος) με ηγέτη τον Δ. Βούλγαρη.

Μετά το Σύνταγμα του 1864, διαμορφώνεται ένας ιδιότυπος ρευστός μετριοπαθής πολυκομματισμός –αν και δεν πρόκειται ακόμη για κόμματα με την αυστηρή έννοια του όρου. Τέσσερις σχηματισμοί-προσωπικότητες διεκδίκησαν την εξουσία: Κουμουνδούρος, Βούλγαρης, Δεληγεώργης, Ζαΐμης. Άλλοτε συγκρούονται, άλλοτε συμμαχούν (Κουμουνδούρος-Βούλγαρης 1868), άλλοτε συνασπίζονται ενάντια σε έναν (εναντίον του Δεληγεώργη το 1873, εναντίον του Βούλγαρη το 1874). Δεν πρόκειται για παρένθεση: ο πολυκομματισμός κρατάει επί μια 20ετία.

Ένας πέμπτος σχηματισμός, που εμφανίζεται μετά το 1872, θα μετεξελιχθεί στο πρώτο μεγάλο ελληνικό κόμμα: το τρικουπικό Νεωτεριστικό Κόμμα, το λεγόμενο και «Πέμπτο κόμμα». Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Ωρα*, στις 10 Νοεμβρίου 1875, ο Τρικούπης γράφει: «Η ελευθέρα λειτουργία της Βουλής θέλει μετατρέψει τα κόμματα από προσωπικών εις πραγματικά, από πολλών εις δύο».

Πράγματι, την περίοδο 1882-1909 έχουμε έναν πιο συμβατικό δικομματισμό. Το τρικουπικό κόμμα και το δηλιγιαννικό Εθνικόν Κόμμα έχουν σε έναν βαθμό περιορίσει τον προσωποκεντρικό χαρακτήρα, αλλά με

⁶ Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821-1961* (Αθήνα: Κάκτος, 2019).

εμβρυώδη ακόμη κομματική οργάνωση. Τα δύο κόμματα εναλλάσσονται στην κυβέρνηση, με διαρκείς αλλαγές συσχετισμών.⁷ Ταυτόχρονα, γίνονται προσπάθειες δημιουργίας ενός τρίτου, «relevant» κόμματος κατά την τυπολογία που εξετάσαμε εισαγωγικά, το οποίο θα απέτρεπε την απόλυτη πλειοψηφία του ενός ή του άλλου πόλου. Η μετά την ήττα του 1897 ανάθεση της εξουσίας στον Ράλλη, και ακολούθως στον Ζαΐμη, απέβλεπε στο να δοθεί η δυνατότητα σε έναν εκ των δύο να συστήσει αξιόλογο τρίτο πόλο. Το 1902 εν τέλει το ζαϊμικό κόμμα γίνεται πράγματι πρόσκαιρα ρυθμιστής. Ωστόσο, αυτό το σύστημα «δυόμισι κομμάτων» αποδείχθηκε βραχύβιο. Στις εκλογές του 1905 οι δηλιγιαννικοί κερδίζουν και το κόμμα του Ζαΐμη καταγγέλλεται ως εμπόδιο στην ομαλή διακυβέρνηση της χώρας.

Ο ΜΑΚΡΥΣ 20ος ΑΙΩΝΑΣ

Στον Μεσοπόλεμο (ή ακριβέστερα την περίοδο 1909-1936) επέρχεται μια ανανέωση αλλά και ανακοπή τελικά της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Οι εκλογές του 1910 είχαν τον χαρακτήρα σύγκρουσης ανάμεσα στα παλαιότερα κόμματα και στους φορείς των ιδεών του ανορθωτικού ρεύματος που προέκυψε από το Κίνημα στο Γουδί. Διαμορφώνονται οιοιεί μαζικά κόμματα, πρωτίστως με τον Βενιζέλο και το Κόμμα Φιλελευθέρων, το πρώτο που αναπτύσσεται σε εθνική κλίμακα, υπό μορφή λεσχών κατά μίμηση του αγγλικού μοντέλου, ενώ τα «παλαιά» κόμματα σχηματίζουν μια ετερογενή αντιβενιζελική αντιπολίτευση. Το κομματικό σύστημα αποκτά πιο συνεκτική μορφή, στην οποία συντείνει η πόλωση του Εθνικού Διχασμού. Ωστόσο, δεν διαμορφώνεται ένας αμιγής δικομματισμός, αλλά μάλλον ένας πολωμένος διπολισμός –ουσιαστικά ένας πολυκομματισμός με δύο μεγάλες παρατάξεις, εντός των οποίων συσπειρώνονται και αποσυσπειρώνονται πολυκομματικοί συνασπισμοί.

Τα δύο βασικά κόμματα της προηγούμενης φάσης, το θεοτοικιο-τρικουπικό και το δηλιγιαννικό, υποχωρούν και απέχοντας από τις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910 προσφέρουν υπηρεσία στον Βενιζέλο. Το Κόμμα

⁷ Στις εκλογές του 1887 αναμετράται το Νεωτεριστικό Κόμμα του Τρικούπη με το Εθνικό Κόμμα του Δηλιγιάννη, και επικρατεί. Το 1890 ο συσχετισμός ανατρέπεται, ενώ ακολουθούν διαρκείς εναλλαγές κυριαρχίας μεταξύ των δύο βασικών παικτών: το 1892, το 1895, μετά την πτώχευση του 1893, και ξανά στις εκλογές του 1899.

των Φιλελευθέρων κυβέρνησε απρόσκοπτα μέχρι το 1915. Στις εκλογές του 1912 εκμηδενίστηκαν τα άλλα κόμματα και οι Φιλελεύθεροι επιβλήθηκαν ως δεσπόμενα κόμματα.

Αυτή η οιοει μονοκομματική φάση, χωρίς ουσιαστικό ανταγωνισμό, παύει πολύ σύντομα, το 1913, όταν χρειάστηκε η παρέμβαση του βασιλέως Κωσταντίνου για να δημιουργηθεί το Κόμμα των Εθνικοφρόνων, που το 1920 μετονομάστηκε σε Λαϊκό Κόμμα. Στο εξής, ο Διχασμός δημιουργεί μια συνθήκη πολυκομματισμού, που είναι όμως όχι διάχυτος αλλά εξαιρετικά πολωμένος ανάμεσα στις δύο μεγάλες παρατάξεις. Κόμμα Φιλελευθέρων και Κόμμα Εθνικοφρόνων/Λαϊκό εναλλάσσονται, με επιμέρους συσπειρώσεις κομματικών συνασπισμών και με επεμβάσεις των ανακτόρων. Η πολυκομματική ρευστότητα παίρνει διάφορες μορφές: το 1920 τα αντιβενιζελικά κόμματα συνασπίζονται στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση υπό τον Γούναρη (Κόμμα Εθνικοφρόνων, Συντηρητικό Κόμμα, Μεταρρυθμιστικό Κόμμα), το 1926 και βοήθους της απλής αναλογικής σχηματίζεται οικουμενική κυβέρνηση με άξονα τη σύγκλιση της δεξιάς πτέρυγας των Φιλελευθέρων (Ένωση Φιλελευθέρων, Καφαντάρης-Μιχαλόπουλος) και της διαλλακτικής μερίδας των αντιβενιζελικών (Κόμμα Ελευθεροφρόνων, Ι. Μεταξάς), σε μια σύντομη φάση μετριοπαθούς πολυκομματισμού με τάση προς το κέντρο. Στις εκλογές του 1928, με πλειοψηφικό πάλι σύστημα, το Κόμμα Φιλελευθέρων κερδίζει συσπειρώνοντας γύρω του μικρά δημοκρατικά κόμματα (ουσιαστικά διασπάσεις του ίδιου).

Σε αυτό το διπολικό-πολυκομματικό τοπίο, πέραν των δύο μεγάλων υπάρχουν πολλά μικρότερα κόμματα με μια ορισμένη, αν και μάλλον όχι καθοριστική, επιρροή. Είναι μια περίοδος όπου και πάλι επιχειρείται να δημιουργηθεί ένα τρίτο, relevant κόμμα· ωστόσο, οι προσπάθειες βενιζελικών (Καφαντάρης) ή αντιβενιζελικών στελεχών (Μεταξάς), όπως και η απόπειρα των Παπαναστασίου-Σοφιανόπουλου για συγκρότηση σοσιαλιστικού πόλου, εν τέλει δεν απέδωσαν.⁸ Όπως έδειξαν οι εκλογές του 1933,

⁸ Παρουσιάζει ενδιαφέρον εν προκειμένω και το Εθνικόν Ριζοσπαστικόν Κόμμα (ΕΡΚ) του πρώην βενιζελικού Κοινοβουλίου, ο οποίος είχε προσχωρήσει στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Στις εκλογές του 1932, το ΕΡΚ εκλέγει 10 βουλευτές και ο Κοινοβουλίου αναλαμβάνει το υπουργείο Στρατιωτικών στην κυβέρνηση Τσαλδάρη, του Λαϊκού Κόμματος, ενώ στις εκλογές του 1933 το ΕΡΚ συμμετέχει στο ενιαίο μέτωπο της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως, αναδεικνύομενο σε σημαντικό παράγοντα εντός του αντιβενιζελικού συνασπισμού. Βλ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Νίκος Μισολίδης, «Εθνικόν Ριζοσπαστικόν Κόμμα

στις οποίες συσπειρώθηκε απέναντι στον Βενιζέλο μια συμπαγής αντιβενιζελική παράταξη, αλλά και του 1936, όπου επικράτησε οριακά το Κόμμα Φιλελευθέρων αλλά χωρίς κοινοβουλευτική αυτοδυναμία (οδηγώντας στο σύμφωνο Σοφούλη-Σιγλάβαινα και τελικά στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου), το κομματικό σύστημα παρέμενε χωρίς σημαντικό τρίτο πόλο.

ΠΡΟΣ ΜΙΑ «ΚΑΝΟΝΙΚΗ» ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Στη μεταπολεμική περίοδο, το κομματικό σύστημα μετατρέπεται σε τριπολικό. Από την άποψη της κυβερνητικής εναλλαγής, την περίοδο 1952-1964 το μοντέλο είναι δικομματικό (Κέντρο και Δεξιά). Ταυτόχρονα όμως, στο μεγαλύτερο μέρος της αυτή η μετεμφυλιακή «καχεκτική δημοκρατία» χαρακτηρίζεται από ένα σύστημα τριών πόλων, με την έννοια των διακριτών κομματικών-ταυτοτικών παρατάξεων, όπως αυτές προκύπτουν από τις δύο μεγάλες διαιρετικές τομές του ελληνικού 20ού αιώνα: Εθνικός Διχασμός και Εμφύλιος.

Ο σταθερός πόλος είναι η εθνικόφρονα παράταξη, που συσπειρώνεται στον Ελληνικό Συναγερμό και κατόπιν στην ΕΡΕ, με την οποία αποκτά κομματική συνοχή. Το Κέντρο βρίσκεται σε διαρκή ρευστότητα, άλλοτε συμμαχώντας και άλλοτε συγκρουόμενο με την ΕΔΑ. Η ΕΔΑ παίζει τον ρόλο του τρίτου πόλου, ο οποίος γίνεται *relevant* όταν συνασπίζεται με τους κεντρικούς στη Δημοκρατική Ένωση το 1956, οπότε και με το περίφημο «τριφασικό» η ΕΡΕ, αν και με μικρότερο ποσοστό, κατακτά την πλειοψηφία των εδρών· ασφαλώς στις εκλογές του 1958, με το ιστορικό ποσοστό της ΕΔΑ (24,4%) στην πολυκομματική Βουλή, όπου υποσκελίζει τη «φιλελεύθερη» παράταξη· αλλά και στη δεκαετία του 1960, όταν ουσιαστικά η ΕΔΑ στηρίζει τις κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου. Τότε είναι που χαράσσεται η νέα μακράς πνοής διχοτομική γραμμή Δεξιά-αντιδεξιά (υπερβαίνοντας τη διαίρεση του Διχασμού), διατυπωμένη από την ΕΔΑ, τα οφέλη της οποίας εντούτοις καρπώθηκε η Ένωση Κέντρου και μεταδικτατορικά το ΠΑΣΟΚ.⁹

Στη Μεταπολίτευση διαμορφώνεται πλέον ένα «κανονικό» κομματικό

(ΕΡΚ)», στο *Ιστορικό λεξικό ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων, 1844-1967* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2022).

⁹ Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία* (Αθήνα: Πόλις, 2017).

σύστημα, υπό την πίεση του εκδημοκρατισμού και του εξευρωπαϊσμού. Ανεξάρτητα από το πώς μπορεί να ταξινομηθεί το κομματικό σύστημα –περιορισμένος αλλά πολωμένος δικομματισμός, απόλυτος πολωμένος τρικομματισμός, μη πολωμένος δικομματισμός—¹⁰ το μείζον είναι ότι περιελάμβανε όλους τους νομιμοποιημένους παίκτες και διασφάλιζε μια δικομματική ομαλή εναλλαγή στην εξουσία, με τη σταθερή παρουσία ενός τρίτου σημαντικού πόλου: μίας ισχυρής αριστερής κομμουνιστογενούς συνιστώσας, που κατά καιρούς έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο στο επίπεδο της κεντρικής όσο και της τοπικής διακυβέρνησης. Στη δεκαετία του 1980, ο τριπολιτισμός παραπέμπει σε εκείνον της δεκαετίας του 1960, αλλά με μια σημαντική διαφορά: στη θέση του τρίτου πόλου βρίσκεται όχι ένα κόμμα αλλά το ανταγωνιστικό (έως τη δημιουργία του Ενιαίου Συνασπισμού το 1989) δίδυμο του ορθόδοξου ΚΚΕ και του ευρωκομμουνιστικού ΚΚΕ εσωτερικού, μετέπειτα ΕΑΡ. Στη δεκαετία του 1990, και έως τα τέλη της δεκαετίας του 2000, διαμορφώνεται ένα τοπίο περιορισμένου πολυκομματισμού, καθώς στο κομματικό σύστημα αναφέρονται ορισμένα λιγότερο ή περισσότερο πρόσκαιρα κόμματα-κομήτες (flash parties): η προσωποπαγής Πολιτική Άνοιξη και το ΔΗΚΚΙ ως διασπάσεις αντίστοιχα της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ, αμφότερα με παρουσία στη βουλή και στο ευρωκοινοβούλιο, αλλά και το ιδρυθέν το 2000 ακροδεξιό ΛΑΟΣ, που μια δεκαετία αργότερα θα πετύχει να συμμετάσχει στην κυβέρνηση.¹¹

Η εικόνα αλλάζει ριζικά στην κρίση του 2009, με τον «εκλογικό σεισμό» των διπλών εκλογών του 2012.¹² Στη θέση του προηγούμενου περιο-

¹⁰ Βλ. σχετικά: Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2002)· T.G. Mavrogordatos, "The Greek Party System: a case of "limited but polarized pluralism?", *West European Politics*, no 4 (1984)· Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χρήστος Λυριντζής – Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1990)· Τάκης Παππάς, «Κομματικό σύστημα και εκλογικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 17 (Μάιος 2001).

¹¹ Για τη διαμόρφωση του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος ιδίως μετά το 1990, βλ. Παναγιώτης Κουστένης, «Στο λυκόφως του Πράσινου Ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, 1974-2015», στο Βασίλης Ασημακόπουλος – Χρύσανθος Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: 1974-2018, Πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές* (Αθήνα: Gutenberg, 2018).

¹² Γιάννης Βούλγαρης – Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2014).

ρισμένου πολυκομματισμού αναδύεται πλέον ένας ανοιχτός πολωμένος πολυκομματισμός. Το κομματικό σύστημα μοιάζει να διαρρηγνύεται σε έναν γαλαξία κομμάτων διαφόρων μεγεθών, πολλά από τα οποία διεκδικούν την είσοδό τους στο κοινοβούλιο (και πολλά μένουν για λίγο εκτός). Το μεταπολιτευτικά ηγεμονικό ΠΑΣΟΚ καταρρέει και τη θέση του κυρίαρχου στο κεντρο-αριστερό σκέλος του πολιτικού συστήματος διεκδικεί ο ΣΥΡΙΖΑ. Στο εξής αναδύεται ένας νέος δικομματισμός, αλλά σε χαμηλές εκλογικές πτήσεις (ΝΔ-ΣΥΡΙΖΑ), μέσα σε ένα τοπίο εξαιρετικά πολωμένου πολυκομματισμού ένεκα της κρίσης και των βαθύτατων διαίρεσεων, αν όχι τραυμάτων, που αυτή προκαλεί.

ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΑΙΡΕΣΗ;

Το ουσιαστικά πολυκομματικό σύστημα της δεκαετίας της κρίσης σήμανε και μια περίοδο κυβερνήσεων συνεργασίας, οι οποίες συναποτελούνταν από παράδοξους εταίρους. Τα άλλοτε κραταιά κόμματα της Μεταπολίτευσης, αλλά και ο ΣΥΡΙΖΑ που εκτοξεύεται και εγκαθιδρύεται ως «challenger party», δηλαδή ως κόμμα που αμφισβητεί το παλιό πολιτικό σύστημα και διεκδικεί κεντρική θέση στη σκακιέρα, συνεργάζονται κυβερνητικά με μικρότερα κόμματα τα οποία καταφέρνουν για λίγο να γίνουν relevant: ΠΑΣΟΚ-ΝΔ-ΛΑΟΣ στην κυβέρνηση Παπαδήμου το 2011-2012, ΝΔ-ΠΑΣΟΚ-ΔΗΜΑΡ στην τρικομματική κυβέρνηση του 2012-2013, αλλά και τα δύο «αντιμνημονιακά», αν και ιδεολογικώς ετερογενή κόμματα ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ την περίοδο 2015-2019.

Αυτή η πολιτική και εν τέλει κομματική ρευστότητα μάς οδηγεί σε μία τελική παρατήρηση, που αφορά ευρύτερα τις τελευταίες δεκαετίες ώριμης δημοκρατίας στη χώρα. Όπως αναφέραμε νωρίτερα, η εξέλιξη των κομματικών συστημάτων από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα δεν επιβεβαιώνει την υπόθεση περί ελληνικού εξαιρετισμού. Η Ελλάδα βάδιζε στον δρόμο της νεωτερικότητας με τον δικό της τρόπο, όπως όλες οι χώρες. Εδώ, ωστόσο, εντοπίζεται μια πολύ ελληνική εξαίρεση, κρίσιμη για το παρόν και ενδεχομένως για το μέλλον του κομματικού συστήματος.

Στις δυτικές δημοκρατίες, καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο, ο πολυκομματισμός και οι κυβερνήσεις συνεργασίας είναι ο κανόνας (έως και 80%), σε χώρες όπως το Λουξεμβούργο, το Βέλγιο, η Ολλανδία, η Αυστρία, η Γερμανία, η Ισλανδία. Οι μονοκομματικές κυβερνήσεις μειο-

ψηφίας, με την ανοχή άλλων κομμάτων στο κοινοβούλιο, είναι σύνθητες φαινόμενο στην Ισπανία και τις σκανδιναβικές χώρες (περί το 10%). Οι αυτοδύναμες μονοκομματικές κυβερνήσεις αποτελούν κανόνα μόνο στη Μεγάλη Βρετανία και την Ελλάδα.¹³

Όσον αφορά ειδικότερα την Ελλάδα, από το 1974 μέχρι το 2009 ο κανόνας είναι απαρέγκλιτος, με μόνη –σύντομη– εξαίρεση τις κυβερνήσεις κατά την πολιτική κρίση του 1989-1990. Αν συνυπολογίσουμε όμως και την περίοδο μετά το 2009, στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία, σε ένα σύνολο 19 κυβερνήσεων, οι 12 είναι αυτοδύναμες μονοκομματικές και οι 7 συνεργασίας, κυρίως χάρη στις 5 κυβερνήσεις συνεργασίας των χρόνων της κρίσης.¹⁴ Με τις εκλογές του 2019, και την κυβέρνηση της ΝΔ, την πρώτη αυτοδύναμη μετά από μια δεκαετία, έκλεισε ο πολιτικός κύκλος της κρίσης. Φαίνεται και πάλι να διαμορφώνεται ένα τριπολικό σύστημα, με μια ασταθή αντιστροφή συσχετισμών στο κεντρο-αριστερό σκέλος του πολιτικού φάσματος (με τον ΣΥΡΙΖΑ ως κυρίαρχο παίκτη και το ΠΑΣΟΚ-ΚΙΝΑΛ τώρα στον ρόλο του τρίτου *relevant* πόλου), η οποία όμως τείνει να παγιωθεί.

Μένει ασφαλώς να φανεί πώς θα αποκρυσταλλωθεί το μετά την κρίση κομματικό σύστημα στα χρόνια που έρχονται. Προς το παρόν, δεν μπορούμε παρά να αφήσουμε ανοιχτό το ερώτημα, καθώς κάθε πρόβλεψη θα ήταν παρακινδυνευμένη. Εξ άλλου, κοιτώντας αναδρομικά τους δύο αιώνες ελληνικού κοινοβουλευτισμού, όπως αποτυπώνεται σχηματικά στον Πίνακα 2, διαπιστώσαμε ότι διακρίνεται μεν αμυδρά ένας κανόνας, αλλά με πολλές και κρίσιμες εξαιρέσεις.

¹³ Λαμβάνοντας υπόψιν το εκλογικό σύστημα που ωθεί προς αυτήν την κατεύθυνση: *first-past-the-post* στη Βρετανία και διάφορες εκδοχές ενισχυμένης αναλογικής στην Ελλάδα. Για μια συγκριτική επισκόπηση, βλ. Sarah B. Hobolt – Jeffrey A. Karp, “Voters and Coalition Governments”, *Electoral Studies* 29 (2010), το οποίο βασίζεται σε στοιχεία από 17 χώρες και 479 κυβερνητικά σχήματα για μια περίοδο 65 ετών (1944-2009).

¹⁴ Χωρίς να μετράμε τις υπηρεσιακές κυβερνήσεις αλλά ούτε τις περιπτώσεις όπου άλλαξε το πρόσωπο του πρωθυπουργού στην ίδια κυβερνητική θητεία (Ράλλης αντί Καραμανλή το 1980, Σημίτης αντί Παπανδρέου το 1996). Συμπεριλαμβάnuμε όμως την κυβέρνηση Παπαδήμου (2011), η οποία δεν προέκυψε μεν από εκλογές, ωστόσο στηρίχθηκε από τρία διαφορετικά κόμματα, και επίσης διακρίnuμε την τρικομματική κυβέρνηση συνεργασίας ΝΔ-ΠΑΣΟΚ-ΔΗΜΑΡ (2012) από τη δικομματική που προέκυψε μετά την αποχώρηση της ΔΗΜΑΡ (2013).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2:
Τα ελληνικά κομματικά συστήματα

-1862	«Ξενικών» κόμματα	Τριπολικό σύστημα	Σύγκρουση κοινοβούλιο-μοναρχία / εκσυγχρονισμός	
	1844-1862 Επτά βουλές, προϊόν ανακτορικών παρεμβάσεων και νοθείας			
	1862-1864 Ορεινοί – Πεδινοί			
	1864-1882	Κουμουνδούρος, Βούλγαρης, Δεληγεώργης, Ζαΐμης	Ρευστός μετριοπαθής πολυκομματισμός	
1862-1909	1882-1909	Τρικουπικό και δηλγιαννικό κόμμα	Πιο συμβατικός δικομματισμός	Απόπειρες δημιουργίας τρίτου-relevant κόμματος
	1902	Ζαΐμικό κόμμα ρυθμιστής	Βραχύβιο σύστημα «δύομισι κομμάτων»	
	1910	Οιονεί μαζικά κόμματα: Κόμμα Φιλελευθέρων / αντι-βενιζελική αντιπολίτευση	Πολωμένος διπολισμός – πολυκομματισμός με δύο μεγάλες παρατάξεις	
ΜΕΣΟ-ΠΟΛΕΜΟΣ 1909-1936	1912-1913	Κόμμα Φιλελευθέρων: δεσποζών κόμμα	Μονοκομματική φάση, χωρίς ουσιαστικό ανταγωνισμό	
	-1936	Κόμμα Φιλελευθέρων και Κόμμα Εθνικοφρόνων/Λαϊκό	Εξαιρετικά πολωμένος πολυκομματισμός	Απόπειρες δημιουργίας τρίτου-relevant κόμματος: βενιζελικοί (Καφαντάρης), αντιβενιζελικοί (Μεταξάς), Παπαναστασίου-Σοφιανόπουλος
		1926	Σύντομη φάση μετριοπαθούς πολυκομματισμού με τάση προς το κέντρο	
	1952-1964 Δικομματικό ως προς την κυβερνητική εναλλαγή			
ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ		Παραταξιακά-ταυτοτικά: τριπολικό	Ελληνικός Συναγερμός/ΕΡΕ – Κέντρο – Αριστερά/ΕΔΑ	ΕΔΑ: οιονεί τρίτος πόλος (relevant) δεκαετία 1960
	Κυρίαρχη διαίρεση: Δεξιά-αντιδεξιά			
ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ	1974-2009	Δύο βασικοί παίκτες (ΝΔ-ΠΑΣΟΚ) συν ένας διττός κομμουνιστογενής τρίτος πόλος	Περιορισμένοι αλλά πολωμένοι δικομματισμός / απόλυτος πολωμένος τρικομματισμός / μη πολωμένος δικομματισμός	
	Δεκαετία 1990-2000: περιορισμένοι πολυκομματισμός με flash parties			
ΚΡΙΣΗ	2009-2019	Κατάρρευση ΠΑΣΟΚ, δικομματισμός χαμηλών πτήσεων (ΝΔ-ΣΥΡΙΖΑ)	Πολωμένος πολυκομματισμός (κυβερνήσεις συνεργασίας, έντονες διαιρετικές γραμμές)	
	2019-	Τριπολικό σύστημα με διαφορετικούς συσχετισμούς	Ρευστότητα στον κεντρο-αριστερό πόλο	

Αμαλία Κωτσάκη

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Στην προσπάθεια να προσεγγισθεί η σχέση αρχιτεκτονικής και κοινοβουλευτισμού στη νεώτερη και σύγχρονη Ελλάδα επιλέχθηκε εδώ ο πιο προφανής αρχιτεκτονικός τύπος κτηρίου που τα συνδέει: τα κοινοβούλια.¹ Για τον ελληνικό χώρο δεν υπάρχουν σχετικές δημοσιευμένες μελέτες. Εξ άλλου, γενικότερα, η σχέση νεοελληνικής αρχιτεκτονικής και πολιτικής παραμένει σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητη.²

Είναι σκόπιμο εξ αρχής να επισημανθεί ότι το μείζον αναλυτικό ερώτημα που διαπνέει κάθε τέτοιου τύπου προσέγγιση είναι το εξής: Κατά

¹ Αμαλία Κωτσάκη, «Εκδοχές κοινοβουλευτισμού και οι αρχιτεκτονικές τους εκφράσεις στον ελληνικό χώρο», άρθρο στον συλλογικό τόμο «*Τέχνη και Δημοκρατία*», Πρακτικά συνεδρίου του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τη Δημοκρατία και τον Κοινοβουλευτισμό, (Αθήνα 2020), 297-316· Αμαλία Κωτσάκη (επιμ.), *Πόλη-Δημοκρατία-Αρχιτεκτονική*, ηλεκτρονική έκδοση του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τη Δημοκρατία και τον Κοινοβουλευτισμό, (Αθήνα 2020), 33-45· Amalia Kotsaki, "Versions of Parliamentarism in Modern Greece and their Architectural-Spatial Reflections: Convergence, Debate, Imposition", στο S. Psarra – C. Sternberg – U. Staiger (eds), *Parliament Buildings: The Architecture of Politics in Europe*, UCL, (London 2022) (υπό έκδοση)

² Η σημαντική μελέτη της αρχιτέκτονος Αικατερίνης Δεμενεγή-Βιριράκη αναφέρεται κυρίως στη μετατροπή του κτηρίου των Παλαιών Ανακτόρων σε κοινοβούλιο, παραμένοντας αποκλειστικώς σε αρχιτεκτονικά-κατασκευαστικά θέματα χωρίς να διερευνά τη σχέση ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και τον κοινοβουλευτισμό, το πολίτευμα. Βλ. Αικατερίνη Δεμενεγή-Βιριράκη, *Τα Παλαιά Ανάκτορα Αθηνών. Το Κτήριο της Βουλής των Ελλήνων*, Βουλή των Ελλήνων, (Αθήνα 2007).

πόσον η δημοκρατία επηρεάζει την αρχιτεκτονική ενός κοινοβουλίου και βέβαια κατά πόσον η αρχιτεκτονική έχει τη δυνατότητα να συμβάλει στην ενίσχυση του δημοκρατικού ιδεώδους, προάγοντας τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού;

Στην Ελλάδα έχουν υπάρξει εν συνόλω επτά κοινοβούλια. Καταρχάς, οι πρώτες βουλές των Ελλήνων πριν τη μεταφορά της «καθέδρας» στην Αθήνα, δηλαδή οι βουλές του Ναυπλίου και της Αίγινας³ στη συνέχεια, η πρώτη Βουλή των Ελλήνων στην Αθήνα, πρωτεύουσα πλέον του κράτους, η λεγόμενη σήμερα «Παλαιά Βουλή» και, τέλος, το σημερινό Κοινοβούλιο στην πλατεία Συντάγματος (Παλαιά Ανάκτορα). Υπάρχουν όμως και οι Βουλές της Κρήτης, των Ιονίων νήσων και της Σάμου.

Από τα επτά αυτά κοινοβούλια μόνο τα τρία λειτούργησαν σε κτήρια που σχεδιάστηκαν και κτίστηκαν για να στεγάσουν κοινοβούλια: Η Παλαιά Βουλή στην Αθήνα, η Ιόνιος Βουλή και η Βουλή της Ηγεμονίας της Σάμου. Η μετατροπή των Παλαιών Ανακτόρων λόγω της εκτεταμένης παρέμβασης στο εσωτερικό του κτηρίου θα μπορούσε να ενταχθεί επίσης σε αυτή την κατηγορία.

ΤΟ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ, ΠΡΩΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στο Ναύπλιο, πρώτη πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, το Βουλευτικό είχε σχεδιαστεί αρχικά να εγκατασταθεί στην κατοικία του Γιουσούφ Μπέη, ακολουθώντας τη γνωστή πρακτική της μετατροπής μεγάλου μεγέθους κατοικιών σε δημόσια κτήρια. Όμως ο αριθμός των βουλευτών, καθώς και το γεγονός ότι ο χώρος δεν ήταν επαρκής για την παρακολούθηση των συνεδριάσεων από το κοινό θα οδηγήσει στην αλλαγή κατεύθυνσης.³ Στη συνεδρίαση της 15ης Ιουνίου 1825 ορίζεται επιτροπή για την επισκευή του λεγόμενου τζαμιού του Αγά Πασά, ώστε να εγκατασταθεί εκεί το Βουλευτικό ύστερα από εκτεταμένες μετατροπές στο εσωτερικό του,⁴ οι οποίες θα γίνουν κατά τα σχέδια του στρατιωτικού μηχανικού

³ Καλλιόπη Αμυγδάλου – Ηλίας Κολοβός, «Το τζαμί του Ναυπλίου που μετασκευάστηκε στο «πρώτον εν Ελλάδι Βουλευτήριο»», *Τα Ιστορικά*, τχ. 67 (2018), σ. 58-76.

⁴ Το συμφωνητικό γράμμα για την επισκευή του τζαμιού, που υπογράφηκε στις 12 Μαρτίου 1825 απόκειται σήμερα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Θεόδωρου Βαλλιάνου.⁵ Το οικοδόμημα θα αποκτήσει δύο «γαλαρίες», την («πάνω») (ο υφιστάμενος γυναικωνίτης, τον οποίο μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν ακροατές με ειδική άδεια) και τη («δεύτερη»), που προοριζόταν για το ευρύτερο κοινό. Η προσθήκη δύο νέων χώρων στο ισόγειο, που θα χρησίμευαν για μελέτη και ειδικότερες συναντήσεις, συνέβαλε, μαζί με την προσεγμένη επίπλωση, στην αρτιότερη λειτουργία του, την οποία καθόριζε σε μεγάλο βαθμό η κυκλοτερής διάταξη των επίπλων. Με κέντρο το προεδρείο, οι συμμετέχοντες παρατάσσονται ακτινωτά, ακολουθώντας τις διατάξεις των ευρωπαϊκών κοινοβουλίων της εποχής και καταδεικνύοντας παράλληλα την πολιτική μετάβαση από τον οθωμανικό κόσμο στη Δύση.

Τα εγκαίνια⁶ της νέας χρήσης του κτηρίου θα πραγματοποιηθούν την 21η Σεπτεμβρίου 1825. Μετά τη σύγκρουση μεταξύ των φρουράρχων Παλαμηδίου Θωδωράκη Γρίβα και Ακροναυπλίας Νάσου Φωτομάρα στις 2 Ιουλίου 1827, που συνέβη ενώ συνεδρίαζε το σώμα, μια οβίδα θα επιφέρει καταστροφές στο κτίσμα και θα προξενήσει τον θάνατο του βουλευτή Βάλτου Χρήστου Γεροθανάση, με αποτέλεσμα έκτοτε να σταματήσει η χρήση του Βουλευτικού ως κοινοβούλιο.

Η ΒΟΥΛΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ

Από το 1827 έως το 1828 η Βουλή του νεοπαγούς ελληνικού κράτους λειτούργησε στον μητροπολιτικό ναό της Αίγινας, τη «Μεγάλη Εκκλησιά», οικοδόμημα που κατέχει γενικότερα σημαντικό συμβολικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις.⁷ Στο «προαύλιον τῆς ἑνταῦθα Μητροπόλεως τῆς

⁵ Ο Θ. Βαλλιάνος (1796-1857) ήταν αξιωματικός του Μηχανικού που είχε έρθει από τη Ρωσία για να μετάρχει στην Επανάσταση.

⁶ «Τὸ κτίριον τοῦ νέου βουλευτηρίου ἔγινε παρά τῶν ποτὲ κατοίκων τοῦ Ναυπλίου Τούρκων [...] μετεποικήθη δὲ εἰς βουλευτήριον, ἐπιστατοῦντος τοῦ κ. Θ. Βαλλιάνου. Εἶναι τὸ λαμπρότερον καὶ ὠραιότερον δημόσιον κτίριον τὴν σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἔχει ἰκανὴν εὐρυχωρίαν διὰ τοὺς Βουλευτάς, καὶ δύο σειρὰς καθισμάτων διὰ τοὺς ἀκροατὰς ἄνωθεν τοῦ ἔμβαδοῦ. Εἰς τὴν πρώτην, τὴν κατωτέρα, εἰσέρχονται οἱ ἀκροαταὶ μὲ ἔγγραφον ἄδειαν. Εἰς τὴν δευτέρα, ἥτις εἶναι ἡ ὑψηλοτέρα, χωρὶς ἄδειαν. Εἰσέρχονται δὲ οἱ ἀκροαταὶ τακτικῶς κατὰ πᾶσαν συνεδρίασιν, ἐκτὸς τῶν μυστικῶν»: *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, Ναύπλιο, 7 Οκτωβρίου 1825.

⁷ *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, αρ. 6, ἐν Αἰγίνῃ, Τετάρτη 24 Νοεμβρίου 1826.

Παναγίας, ἥτις κατὰ τὸ παρὸν χρησιμεύει ὡς Βουλευτήριον»,⁸ ἔγινε «ἐξ ὀνόματος τοῦ Ἔθνους», ἀπὸ τον γηραιὸ πρόεδρο τῆς Βουλῆς Νικόλαο Ρενιέρη και τὴν Αντικυβερνητικὴ Ἐπιτροπὴ, ἡ ἐπίσημη υποδοχὴ τοῦ πρώτου Κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδας Ἰωάννη Καποδίστρια.

Γραπτές μαρτυρίες μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τον τρόπο διεξαγωγῆς των συνεδριάσεων στον χώρο τῆς ἐκκλησίας,⁹ ὅπου συνεδρίαζαν οἱ 50 πληρεξούσιοι τῆς Κυβερνήσεως των Πολιτικῶν ὑπὸ τον Ανδρέα Ζαΐμη, στους οποίους θα προστεθοῦν αργότερα και οἱ 90 τῆς ἀντίστοιχῆς των Στρατιωτικῶν, ὑπὸ τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Ὁ γυναικωνίτης του ναοῦ θα λειτουργήσῃ ὡς ἐξώστης γιὰ το κοινὸ που ἐπιθυμοῦσε να παρακολουθήσει τις συνεδριάσεις, δυνατότητα ἡ οποία εἶχε αποτελέσει ἕνα ἀπὸ τους λόγους, πέραν του μεγάλου μεγέθους του, που ἐπελέγη το κτήριο.¹⁰ Στον γυναικωνίτη θα στεγαστεῖ γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα και το περίφημο Ἀλληλοδιδασκτικὸ Σχολεῖο τῆς Αἴγινας.¹¹

Η ΠΑΛΑΙΑ ΒΟΥΛΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΤΗΡΙΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΕΝΟ ΓΙΑ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μετά τὴν 3ῃ Σεπτεμβρίου 1843, τὴν ψήφιση του Συντάγματος του 1844 και τὴν καθιέρωση τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας προβάλλει ἄμεση και ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη ἐξεύρεσης κατάλληλου χώρου που θα στεγάσει τὴν ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεῖα στὴν Ἀθήνα, ἡ οποία ἤδη ἀπὸ το 1836 εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας. Ὡς καταλληλότερο οἶκημα ἐπιλέγεται ἡ πρώην οἰκία Κοντόσταυλου. Το 1834 το κτήριο εἶχε αποτελέσει προσωρινὴ κατοικία του βασιλιά Ὁθωνα, ἐνὸς το 1835 εἶχε προστεθεῖ σε αὐτὸ μια μεγάλη οκταγωνικὴ αἴθουσα χοροῦ, χωρητικότητας διακοσίων και πλέον ἀτόμων. Ἡ αἴθουσα αὐτὴ στέγασε τις ἐργασίες τῆς Ἐθνικῆς Συνέλευσης μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τῆς 3ῆς Σεπτεμβρίου 1843, ἐνὸς στις 18 Μαρτίου 1844 ἔγινε ἐκεῖ ἡ πανηγυρικὴ συνεδρίαση κατὰ τὴν οποία ορκίστηκε Ὁθωνας συ-

⁸ Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 38 ἐν Αἰγίνῃ, Σαββάτω 14 Ἰανουαρίου 1828.

⁹ Γενικὰ Ἀρχεῖα του Κράτους (ΓΑΚ), «Μικροὶ Κλάδοι», Βουλευτικόν, φάκελος 1/10 Δεκεμβρίου 1828.

¹⁰ Εμμ. Γιαννούλης, *Ἡ «Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ»: ὁ Μητροπολιτικὸς Ναὸς στὴν Αἴγινα*, [Αἴγινα] 1996.

¹¹ ΓΑΚ, Γεν. Γραμματεία, φάκελος 32/17 Μαρτίου 1828.

Εικ. 1. Η Παλαιά Βουλή
στην Αθήνα – Κάτοψη

© Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για
τη Δημοκρατία και τον Κοινοβουλευτισμό

νταγματικός μονάρχης. Από το 1844 έως το 1854 η οκταγωνική αίθουσα της οικίας Κοντόσταυλου χρησιμοποιείται ως χώρος συνεδριάσεων της Βουλής και της Γερουσίας. Τον Οκτώβριο του 1854 το πρώτο κτήριο, η οικία Κοντόσταυλου, αποτεφρώνεται και σύντομα τίθεται το ζήτημα ανέγερσης κτηρίου για το ελληνικό κοινοβούλιο.¹²

Ο σχεδιασμός του νέου κτηρίου ανατίθεται στον Γάλλο αρχιτέκτονα François-Louis-Florimond Boulanger, ο οποίος, προσκεκλημένος της κυβέρνησης Βούλγαρη, είχε έρθει προκειμένου να συμμετάσχει σε γαλλική αποστολή για δημόσια έργα στην Ελλάδα (1857-1862). Σε δημοσίευση¹³ του αρχικού σχεδίου, το 1858 το Κοινοβούλιο εμφανίζεται να διαθέτει δύο αίθουσες συνεδριάσεων, της Βουλής και της Γερουσίας, ενώ οι όψεις ακολουθούν μια λιτή και αυστηρή προσέγγιση, πολύ κοντά στον αθηναϊκό κλασικισμό.¹⁴

Οι εργασίες για την ανέγερση του κτηρίου άρχισαν τον Αύγουστο του 1858, αλλά την επόμενη χρονιά θα σταματήσουν λόγω έλλειψης χρημάτων. Όταν το 1863 ξεκινούν και πάλι, οι κτηριακές ανάγκες έχουν αλλάξει, εφ' όσον δεν υφίσταται πλέον το σώμα της Γερουσίας. Ο αρχιτέκτονας

¹² Στο μεσοδιάστημα οι λειτουργίες της Βουλής φιλοξενούνται προσωρινά σε κτήριο του Πανεπιστημίου.

¹³ Πανδώρα, τεύχος 199, 1η Ιουλίου 1858.

¹⁴ Κ.Η. Μπίρης, *Η νέα Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Αθήνα 2017), 344-345.

Παναγής Κάλκος θα αναλάβει να μετατρέψει τα σχέδια του Boulanger. Οι μετατροπές αφορούν την κάτοψη, όπου καταργείται η αίθουσα της Γερουσίας, αλλά η αίθουσα συνεδριάσεων παραμένει ως έχει στα αρχικά σχέδια. Σημαντικότερες αλλαγές παρατηρούνται στις όψεις, όπου τη λιτή προσέγγιση του Boulanger αντικαθιστά μια προσέγγιση εγγύτερη στον νεοαναγεννησιακό ρυθμό, με διάσπαση των όγκων και υιοθέτηση μορφολογικών στοιχείων από το ρεπερτόριο του ιστορισμού.

Η διάταξη της αίθουσας συνεδριάσεων παραμένει ίδια και ευθυγραμμίζεται με το πρότυπο των ευρωπαϊκών κοινοβουλίων που κτίζονται σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, με αναφορά στην *Assemblée Nationale* του Παρισιού. Στο πνεύμα του ευρωπαϊκού νεοκλασικισμού που επικρατεί σε όλη την Ευρώπη, έχοντας ως όραμα την αναβίωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας,¹⁵ αναβιώνει και η μορφή του αρχαιοελληνικού ημικυκλικού βουλευτηρίου. Η αίθουσα συνεδριάσεων των κοινοβουλίων αποκτά διάταξη αμφιθεάτρου.

Η οικοδόμηση της Βουλής ολοκληρώνεται τελικώς το 1871. Στις 11 Αυγούστου 1875 το κτήριο στεγάζει τις λειτουργίες του κοινοβουλίου μέχρι το 1935, οπότε αυτές θα μεταφερθούν στα Παλαιά Ανάκτορα.

ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΑΝΑΚΤΟΡΑ

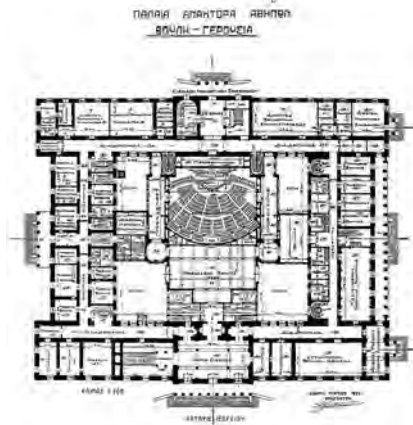
Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα θα κινηθεί και ο σχεδιασμός της μετατροπής των Παλαιών Ανακτόρων¹⁶ σε Βουλή των Ελλήνων. Το 1929 θα προκηρυχθεί αρχιτεκτονικός διαγωνισμός από την κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου («διά τήν σύνταξιν μελέτης διαρρυθμίσεως τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων σέ Μέγαρο τῆς Βουλῆς καί τῆς Γερουσίας».¹⁷ Τη μελέτη θα αναλάβει ο αρχιτέκτων Ανδρέας Κριεζής, ενώ η απόφαση για εγκατάσταση στα Παλαιά Ανάκτορα της Βουλής και της Γερουσίας θα συναντήσει πολλές και έντονες αντιδράσεις,¹⁸ που αφορούσαν τη νέα του χρήση την οποία κατά

¹⁵ Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000· Josiah Ober, *The Athenian Revolution, Essays in Ancient Greek Democracy and Political theory* (Princeton University Press, Πρίνστον 1996).

¹⁶ Δεμενεγή-Βιριράκη, *ό.π.*, 311-387.

¹⁷ *Εστία*, 7 Μαρτίου 1929, 5.

¹⁸ Δεμενεγή-Βιριράκη, *ό.π.*, 306-307.

Εικ. 2. Τα Παλαιά Ανάκτορα –
Το ελληνικό Κοινοβούλιο – Κάτοψη
© Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για
τη Δημοκρατία και τον Κοινοβουλευτισμό

βάσιν υποστήριξε ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τον υπουργό Συγκοινωνιών Β. Καραπαναγιώτη και από την άλλη ο γερουσιαστής και αρχιτέκτων Α. Μεταξάς, που υποστήριζε τη μετατροπή των ανακτόρων σε μουσείο και την ανέγερση νέας Βουλής αλλού. Στις 2 Αυγούστου 1934 θα πραγματοποιηθεί η πρώτη συνεδρίαση της Γερουσίας στα Παλαιά Ανάκτορα. Οι εργασίες θα ολοκληρωθούν τον επόμενο χρόνο, 1935, και η πρώτη συνεδρίαση της Βουλής θα πραγματοποιηθεί την 1η Ιουλίου 1935.

Πολλές ήταν οι επεμβάσεις που έγιναν κατά τη μετατροπή των ανακτόρων σε κοινοβούλιο. Κατεδαφίζεται μέχρι και τα θεμέλια η μεσαία πτέρυγα και στον χώρο της οικοδομούνται οι αίθουσες της Βουλής και της Γερουσίας, καταλαμβάνοντας και μέρος των αυλών. Και πάλι οι αίθουσες των συνεδριάσεων, της Βουλής και της Γερουσίας, θα αποκτήσουν αμφιθεατρική διάταξη, ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά πρότυπα, όπως ήδη αναλύσαμε.

Η αμφιθεατρική διάταξη της αίθουσας ξεκινώντας από τα πρώτα κοινοβούλια του ελληνικού κράτους, που στεγάστηκαν σε υφιστάμενα κτήρια μετά τη μετατροπή τους, αλλά και αργότερα στην Παλαιά Βουλή και τα Παλαιά Ανάκτορα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι προωθεί μια προσπάθεια για σύγκλιση των απόψεων κατά τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας και της λήψης των συλλογικών αποφάσεων. Εκφράζει, δηλαδή, έναν κοινοβουλευτισμό της σύγκλισης, με ωριμότητα και υψηλό επίπεδο λειτουργίας της δημοκρατίας.

ΤΑ ΒΟΥΛΕΥΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΙΑΖΟΝΤΩΝ ΗΜΙΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΩΝ ΜΟΡΦΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η Βουλή της Κρητικής Πολιτείας. Η Κρητική Βουλή, που λειτούργησε επί Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), δεν στεγάστηκε σε κτίσμα σχεδιασμένο γι' αυτόν τον σκοπό. Τα στοιχεία που έχουμε περιορίζονται στη θέση του, μέσα στον Δημοτικό Κήπο των Χανίων.¹⁹ Ήταν μια πρόχειρη κατασκευή, διόλου επιβλητική, η οποία είχε κτιστεί το 1889 για να στεγάσει καλλιτεχνικές δραστηριότητες, η οποία το 1911 κατέρρευσε. Συνεπώς, η περίπτωση της Κρητικής Βουλής δεν έχει να προσφέρει πολλά στην παρούσα διερεύνηση, που αφορά την αρχιτεκτονική.

Η Ιόνιος Βουλή. Το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων, ένα ιδιαίζον πολιτειακό μόρφωμα, ημιαυτόνομο, κάτω από την αποκλειστική προστασία της Μεγάλης Βρετανίας, γνωστής και ως Αγγλοκρατίας (1817-1863), θα αποκτήσει το 1854 το δικό του νεότευκτο κοινοβούλιο, σχεδιασμένο ειδικά γι' αυτή τη χρήση.

Πρόκειται για την Ιόνιο Βουλή, η οποία αντικατέστησε ένα παλαιότερο κτήριο που είχε καταστραφεί από πυρκαγιά στα 1852, για το οποίο δεν διαθέτουμε στοιχεία. Βρίσκεται στην πλατεία Μουστοξύδη, στο κέντρο της Κέρκυρας, και κτίστηκε σε σχέδια του Κερκυραίου Ιωάννη Χρόνη,²⁰ ο οποίος είναι και ο αρχιτέκτων πολλών σημαντικών κτηρίων αυτής της εποχής στο νησί. Τα σχέδια δεν έχουν βρεθεί,²¹ αλλά για την απόδοση του έργου στον αρχιτέκτονα έχουμε την οπωσδήποτε έγκυρη βεβαίωση του μαθητή του, Σπύρου Δεβιάζη.²² Το κτήριο αποτελεί υλοποίηση βραβευμένης πρότασης σε αρχιτεκτονικό διαγωνισμό του 1852.²³ Είναι ένα

¹⁹ Τα στοιχεία για την Κρητική Βουλή προσέφερε ευγενικά ο πολιτικός επιστήμονας Γιώργος Κουκουράκης, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

²⁰ Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Το έργο του Κερκυραίου αρχιτέκτονα Ιωάννη Χρόνη* (Κέρκυρα 1983).

²¹ Παρ' ότι είναι καταχωρισμένα στον κατάλογο του αρχείου της Ιονίου Γερουσίας (1852, αρ. 1958).

²² Σ. Δεβιάζης, «Ιωάννης Χρόνης και Διονύσιος Βεζιάς», *Πινακοθήκη* 9, 107 (1909-1910), 211-212.

²³ Στην *Gazetta*, αρ. 31, 19/31 Ιουλίου 1852, 5, δημοσιεύεται προκήρυξη αρχιτεκτονικού διαγωνισμού ενώ σε φύλλο της *Gazetta* του επόμενου χρόνου (αρ. 69, 11/23 Απρι-

Εικ. 3. Η Ιόνιος Βουλή-Κάτοψη

© Αμαλία Κωτσάκη

νεοαναγεννησιακό κτήριο με εκτεταμένη χρήση μανιεριστικών στοιχείων, με εμφανή τον δημόσιο χαρακτήρα του και χωρίς καμμία ιδιαίτερη αρχιτεκτονική-μορφολογική διαφοροποίηση που θα καθιστούσε την παρουσία της Βρετανίας διακριτή στο αστικό περιβάλλον της Κέρκυρας. Η εσωτερική του διάταξη, ειδικά της αίθουσας συνεδριάσεων, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Παρ' ότι έχει κτιστεί στα μέσα του 19ου αιώνα (το 1855), οπότε τα περισσότερα ευρωπαϊκά κοινοβούλια ακολουθούν την αμφιθεατρική διάταξη, με πρότυπο την *Assemblée Nationale* στο Παρίσι, την οποία ακολούθησε και η Παλαιά Βουλή στην Αθήνα, η Ιόνιος Βουλή έχει «αντιμέτωπη διάταξη», με την κυβέρνηση να καταλαμβάνει τη μία πλευρά και την αντιπολίτευση την απέναντι. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια μικρογραφία της βρετανικής Βουλής των Κοινοτήτων.²⁴ Έχει ενδιαφέρον να δει κανείς ότι πανομοιότυπη διάταξη έχει και η αίθουσα της Βουλής της Μάλτας,²⁵

λίου 1853, 21) ανακοινώνεται ότι γίνονται δεκτές προσφορές βάσει των σχεδίων για την εκτέλεση του έργου.

²⁴ www.parliament.uk/business/news/2011/may/70th-anniversary-of-commons-chamber-bombing/commonwealth-gifts/

²⁵ Βλ. www.timesofmalta.com/articles/view/20120809/local/Parliament-as-the-Speakers-see-it.432077

η οποία βρίσκεται υπό το ίδιο ημιανεξάρτητο καθεστώς (1814-1964), και πάλι υπό την αποκλειστική προστασία της Μεγάλης Βρετανίας.

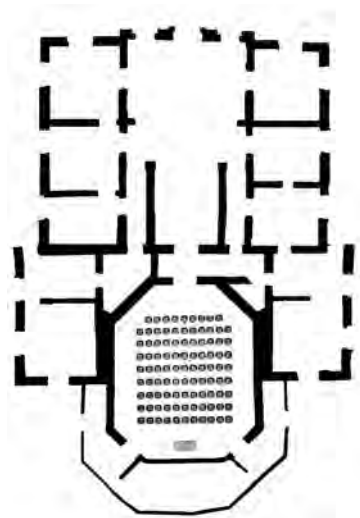
Και στις δύο περιπτώσεις, της Ιονίου Βουλής και της Βουλής της Μάλτας, ακολουθείται η διάταξη της αίθουσας του ηγεμονεύοντος κράτους-προστάτιδος δύναμης, εν προκειμένω της Μεγάλης Βρετανίας, και κατά συνέπεια η εκδοχή κοινοβουλευτισμού που αυτό προάγει. Στην περίπτωση αυτή, ενός κοινοβουλευτισμού της αντιπαράθεσης.

Η Βουλή της Ηγεμονίας της Σάμου. Η Σάμος το χρονικό διάστημα 1832-1914, πριν από την ένωσή της με την Ελλάδα, υπήρξε αυτόνομο κράτος υπό την Ύψηλή Πύλη. Η λεγόμενη Ηγεμονία της Σάμου²⁶ ήταν κι αυτή ένα ιδιότυπο πολιτειακό μόρφωμα, ημιανεξάρτητο, ανάλογο της Επτανήσου και της Κρητικής Πολιτείας, το οποίο αποτελούσε μικρογραφία των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Η Βουλή της Ηγεμονίας της Σάμου λειτουργούσε μόνο ενάμισι μήνα τον χρόνο, τις προτάσεις εισηγούνταν ο ηγεμόνας, ενώ ο ρόλος των πληρεξουσίων της Γενικής Συνελεύσεως και των βουλευτών περιοριζόταν ουσιαστικά στο να επικυρώνουν με την ψήφο τους τη βούληση του Ηγεμόνα.

Το Βουλευτήριο της Ηγεμονίας της Σάμου κτίστηκε στο διάστημα 1898-1901, σε σχέδια του μηχανικού της Ηγεμονίας Μιχαήλ Ευσταθιάδη, συνταγμένα το 1898 και επικυρωμένα από τον τότε ηγεμόνα Στέφανο Μουσούρο. Το 1902, ο νέος ηγεμόνας Αλέξανδρος Μαυρογένης υπέγραψε νόμο σύμφωνα με τον οποίο οριζόταν ως τόπος των εργασιών της Συνελεύσεως το νέο βουλευτήριο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε μέχρι το 1914.²⁷ Σήμερα στο κτήριο στεγάζεται το δημαρχείο Βαθέος. Πρόκειται για ένα τυπικό νεοκλασικό κτήριο, ελληνοπρεπές, με εμφανή τον δημόσιο χαρακτήρα του και χωρίς καμμία ιδιαίτερη διαφοροποίηση, για παράδειγμα οθωμανικά μορφολογικά στοιχεία, που θα καθιστούσε την παρουσία της Ύψηλης Πύλης διακριτή στο αστικό περιβάλλον της πόλης του Βαθέος.

²⁶ *Συνταγματικά κείμενα Ηγεμονίας Σάμου*, επιμ. Σοφία Λαΐτου (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014).

²⁷ Τα στοιχεία για το Βουλευτήριο της Ηγεμονίας της Σάμου προέρχονται από την ενδελεχή μελέτη του Χρήστου Λάνδρου, φιλόλογου/ΓΑΚ Σάμου, που μου τα παραχώρησε ευγενικά και τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

Εικ. 4. Η Βουλή της Ηγεμονίας της Σάμου-Κάτοψη

© Αμαλία Κωτσάκη

Η διάταξη στην αίθουσα συνεδριάσεων εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι διαφοροποιείται τόσο από την αμφιθεατρική Βουλή του ελληνικού κράτους στην Αθήνα, όσο και από την αντιμέτωπη διάταξη της Ιονίου Βουλής. Από τη μελέτη της κάτοψης προκύπτει ότι έχουμε διάταξη αίθουσας διδασκαλίας κεκλιμένη, ώστε να εξασφαλίζεται ορατότητα, με τον ηγεμόνα να κάθεται στην «έδρα» και εξώστη που εξασφαλίζει την ύπαρξη ακροατηρίου. Η διάταξη αποτελούσε πιστό αντίγραφο της Βουλής στην Κωνσταντινούπολη,²⁸ η οποία εκείνη την εποχή στεγαζόταν μέσα στο παλάτι του Ντολμά Μπαχτσέ. Είναι αξιοσημείωτο ότι πανομοιότυπη διάταξη²⁹ έχει και το Βουλευτήριο της Ηγεμονίας της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Φιλιπούπολη. Η Ανατολική Ρωμυλία τελούσε επίσης υπό ημιανεξάρτητο καθεστώς (1878-1908) υπό την Ύψηλή Πύλη. Η Ηγεμονία, και στις δύο περιπτώσεις, ακολουθεί τη διάταξη της αίθουσας του ηγεμο-

²⁸ Το 1908 ξεκινά η δεύτερη συνταγματική περίοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως μέρος της Επανάστασης των Νεοτούρκων. Το Κοινοβούλιο στεγάζεται μέσα στο παλάτι του Ντολμά Μπαχτσέ. Βλ. www.onaltiyildiz.com/haber.php?haber_id=40 και <http://www.alamy.com/stock-photo-ottoman-parliament-in-session-in-istanbul-c-1908-1912-it-was-the-first-170544101.htm>

²⁹ Η επισήμανση οφείλεται στον δρ Μιχάλη Τσαπόγα, νομικό, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

Εικ. 5. Το Ελληνικό Κοινοβούλιο

© Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τη Δημοκρατία και τον Κοινοβουλευτισμό, Φωτογραφία: Αλίκη Ελευθερίου

νεύοντος κράτους και κατά συνέπεια την εκδοχή κοινοβουλευτισμού που αυτό προάγει. Στην περίπτωση αυτή, πρόκειται για έναν κοινοβουλευτισμό της επιβολής, στα όρια ασφαλώς της Δημοκρατίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Ύστερα από αυτή τη σύντομη αναφορά στην αρχιτεκτονική των κοινοβουλίων του ελληνικού χώρου μπορούμε να διατυπώσουμε κάποια πρώτα συμπεράσματα, καθώς η παρούσα εισήγηση αποτελεί προδρομική ανακοίνωση μιας εν εξελίξει έρευνάς μου.

- Από ιδρύσεις του ελληνικού κράτους, βασική προϋπόθεση για την επιλογή κτηρίου που θα στεγάσει το κοινοβούλιο είναι η δυνατότητά του να φιλοξενεί ακροατήριο, συνήθως σε εξώστη, ένδειξη της επιθυμίας για διαφάνεια των κοινοβουλευτικών διαδικασιών.
- Το ελληνικό κράτος ευθυγραμμίζεται εξ αρχής με το ευρωπαϊκό αρχιτεκτονικό πρότυπο κοινοβουλίου, έτσι όπως αυτό εκφράστηκε στη γαλλική *Assemblée Nationale*. Ενταγμένο στο γενικότερο ρεύμα του νεοκλασικισμού και έχοντας ως όραμα την αναβίωση της αθηναϊκής δημοκρατίας, θα υιοθετήσει ως διάταξη τη μορφή του αμφιθεάτρου όπως εμφανίζεται στο βουλευτήριο της αθηναϊκής Αγοράς.
- Τα κοινοβούλια των ημιανεξάρτητων ιδιαζόντων πολιτειακών μορφωμάτων του ελληνικού χώρου, όπως η Κρητική Πολιτεία, το Ηνωμένο Κράτος της Επτανήσου και η Ηγεμονία της Σάμου, διαφοροποιούνται από το κοινοβούλιο των Ελλήνων ως προς τη διάταξή

τους, ακολουθώντας τις διατάξεις των κοινοβουλίων των ηγεμονευόντων κρατών ή των προστάτιδων δυνάμεων. Ουσιαστικά αποτελούν μικρογραφίες τους και ταυτίζονται με τα κοινοβούλια αντίστοιχων ιδιαζόντων καθεστώτων που τελούν υπό τον ίδιο επικυρίαρχο [Ίόνιος Βουλή – Μάλτα – Βουλή των Κοινοτήτων στη Μεγάλη Βρετανία: Βουλή της Ηγεμονίας της Σάμου και της Ηγεμονίας της Ανατολικής Ρωμυλίας – Βουλή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη]. Το ηγεμονεύον κράτος ή η προστάτιδα δύναμη καθιστά έντονη την παρουσία της, επιβάλλοντας τη δική της εκδοχή κοινοβουλευτισμού, άρα και τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων που θέτει σε αμφισβήτηση τα περί αυτονομίας του κρατιδίου.

- Δεν συμβαίνει το ίδιο και στη διαμόρφωση των όψεών τους, καθώς τα κτήρια των βουλευτηρίων ουδόλως διαφοροποιούνται από τα γειτονικά τους. Υιοθετούν, σε γενικές γραμμές, ένα ελληνοπρεπές νεοκλασικίζον ιδίωμα, χωρίς χρήση αρχιτεκτονικών στοιχείων και μορφών που απαντούν στην αρχιτεκτονική των ηγεμονευόντων κρατών, τα οποία θα καθιστούσαν διακριτή την παρουσία τους στις ηγεμονευόμενες περιοχές.
- Η αντίφαση αυτή ανάμεσα στη διάταξη της κάτοψης (όπου η παρουσία του ηγεμονεύοντος κράτους γίνεται ολοφάνερη) και την όψη (όπου επιμελώς αποκρύπτεται εξ αρχής) αποτελεί εύγλωττη αρχιτεκτονική έκφραση της κατ' επίφαση αυτονομίας που επικρατούσε.

Τα τρία κτήρια κοινοβουλίων που κτίστηκαν εξ αρχής γι' αυτή τη χρήση στον ελληνικό χώρο αποτελούν αρχιτεκτονικές εκφράσεις τριών εκδοχών κοινοβουλευτισμού (κοινοβουλευτισμός της «σύγκλισης», της «αντιπαράθεσης» και της «επιβολής»), καταδεικνύοντας ότι η νεοελληνική αρχιτεκτονική έχει αναπτύξει, στον τομέα αυτό, έναν αξιοσημείωτο διάλογο με την πολιτική.

Η μελέτη της σχέσης ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και τον κοινοβουλευτισμό στη νεώτερη και τη σύγχρονη Ελλάδα θα μπορέσει να φωτίσει αδιερεύνητες πτυχές του μεταξύ τους διαλόγου. Ταυτόχρονα, θα δώσει τη δυνατότητα να ερμηνευθεί η εξέλιξη του ελληνικού κοινοβουλευτισμού με πρίσμα θέασης την αρχιτεκτονική και γενικότερα τον χώρο, εμπλουτίζοντας τις θεωρήσεις αυτού του τόσο κρίσιμου θέματος.

Ο ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ: ΔΥΟ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ

Φίλιππος Βασιλόγιαννης

ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΕΚΠΑ

Το θέμα μας έγκειται σε κάποιες ανταγωνιστικές αντιλήψεις της «λογικής του πολιτεύματος», κατά τον ίσως αδόκιμο μεν, αλλά υποβλητικό τίτλο της διδακτορικής διατριβής του Ευάγγελου Βενιζέλου.¹ Πρόκειται, κατά βάση, για δύο αντιλήψεις της πολιτικής αντιπροσώπευσης, οι οποίες συνυφαίνονται με αντίστοιχες (ηθικοπολιτικές) αναγνώσεις των συνταγμάτων της εξεταζόμενης περιόδου (των διακοσίων ετών του ελληνικού έθνους-κράτους).

1. Η αρχή της δεδηλωμένης αποτελεί ασφαλώς, για ένα άξιο λόγου ή δημοκρατικού επαίνου σύνταγμα, έκφραση ενός θεμελιώδους αιτήματος για την εξάρτηση της εκάστοτε κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου και για λόγους εννοιολογικής απλότητας, αγνοώντας άλλα εγχειρίδια, πρώτον, δέχομαι εκ προοιμίου ότι το σύστημα της πολιτικής αντιπροσώπευσης αποτελεί «οργανωτικήν βάση του πολιτεύματος— παγίως υφισταμένη από της εν έτει 1821 ενάρξεως του κρατικού βίου του συγχρόνου Ελληνισμού».² Κατά τον Αριστόβουλο Μάνεση, στον οποίο ανήκουν οι εντός εισαγωγικών λέξεις, το κοινοβουλευτικό σύστημα

¹ Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο Σύνταγμα του 1975 (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1980).

² Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Αι εγγνήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφοί Π. Σάκκουλα, 1961-1965), 176.

«ή σύστημα κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως ή κοινοβουλευτισμός (μολονότι διά του τελευταίου [...] νοείται ενίοτε και το όλον αντιπροσωπευτικόν σύστημα εν γένει) [...] προϋποθέτει αναγκαιώς την ύπαρξιν του αντιπροσωπευτικού συστήματος, του οποίου μορφήν αποτελεί».³

Δεύτερον, προϋποθέτω την τυπολογία που συλλαμβάνει και πάλι ο Μάνεσης με την απαράμιλλη λιτότητα και ακρίβειά του στην τελευταία του συνέντευξη, αναφερόμενος στα θλιβερά Ιουλιανά του έτους 1965:

«Στα μοναρχικά πολιτεύματα η εμπιστοσύνη του βασιλέως είναι στοιχείο αναγκαίο και επαρκές για να διορισθεί και να παραμείνει στην εξουσία μια κυβέρνηση. Στη συνταγματική μοναρχία η γνώμη του μονάρχη είναι στοιχείο αναγκαίο όχι όμως και επαρκές, διότι παράλληλα χρειάζεται και η εμπιστοσύνη της Βουλής που είναι στοιχείο αναγκαίο αλλ' όχι επαρκές. Σε μία δε βασιλευόμενη δημοκρατία [...] η εμπιστοσύνη της Βουλής είναι στοιχείο αναγκαίο αλλά και επαρκές και δεν χρειάζεται η εμπιστοσύνη του μονάρχη για να διορισθεί ή παραμείνει στην εξουσία μια κυβέρνηση».⁴

Τρίτον, επικαλούμαι, ως μια κάποια ψυχολογική εισαγωγή στο θέμα, ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα μιας βιωματικής εξιστόρησης των ιδίων γεγονότων από έναν συνάδελφο δικηγόρο, ο οποίος ήταν φοιτητής στη Νομική Σχολή Αθηνών κατά την ταραχώδη «χαμένη άνοιξη»:

«Δεν είχα την τύχη να μαθητεύσω στον Αριστόβουλο Μάνεση, καθηγητή [τότε] του συνταγματικού δικαίου της Νομικής Σχολής [...] Θεσσαλονίκης [...] Η «τύχη» μου –καλή ή κακή θα το κρίνει ο αναγνώστης– ήταν να είμαι φοιτητής στη Νομική Σχολή της Αθήνας [...] Ο Χρήστος Σγουρίτσας δεν δικαίωσε την ιδιότητά του [...], χαρακτηρίζοντας τον εξαναγκασμό σε παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου 1965 με τα λόγια: “Η ενέργεια του βασιλέως υπήρξεν συνταγματικώς άψογος”. Τη δήλωση αυτή αντέκρουσαν αμέσως δύο Έλληνες συνταγματολόγοι: Ο Φαίδων Βεγλερής, που μιλώντας στους φοιτητές του, χαρακτήρισε τη δήλωση του συναδέλφου του [...] ως «το όνειδος της Νομικής Σχολής Αθηνών» και ο Αριστόβουλος Μάνεσης».⁵

³ *Συνταγματικόν δίκαιον: πανεπιστημιακά παραδόσεις* (ό.π., 1967), 387.

⁴ «Η μοναρχία είναι πολιτικά και ψυχολογικά ξεπερασμένη», *Το Βήμα*, 12.12.1999.

⁵ Δημήτρης Ευριτάκης, «Έλληνες νομικοί εναντίον της Δικτατορίας: η περίπτωση του Αριστοβούλου Μάνεση (1921-2000)», *Ραδάμανθυς: περιοδική έκδοση του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου* 14 (Άνοιξη 2009), 11.

Και, τέλος, τέταρτον, κάπως παρεκβατικά, αναφέρω μια συνταγματολογική ανοησία μεν, ενός εκ των πρωταιτίων της Δικτατορίας που ακολούθησε, του Στυλιανού Παττακού, η οποία όμως μας θυμίζει πικρά ένα ποίημα του Bertolt Brecht περί διαλύσεως του λαού από την κυβέρνηση και εκλογής ενός άλλου στη θέση του: «Οι πραγματικές κυβερνήσεις δεν έχουν ανάγκη από την υποστήριξη του λαού. Ο λαός είναι αυτός που έχει ανάγκη από την υποστήριξη της κυβερνήσεως».⁶

Αν, λοιπόν, θελήσουμε (και πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να το θελήσουμε) να διευρύνουμε τον προβληματισμό μας πέρα από τα συνταγματικά των Ιουλιανών, ουσιωδώς την εμπιστοσύνη ή δυσπιστία, δηλαδή, του ανωτάτου άρχοντος προς την κυβέρνηση και όλους ανεξαιρέτως τους υπουργούς της,⁷ θα έρθουμε κατ' αρχάς αντιμέτωποι με τις προαναφερθείσες δύο ανταγωνιστικές συνταγματολογικές αντιλήψεις της πολιτικής (όχι υπερβατικής ή άλλης) αντιπροσώπευσης. Τις αντιλήψεις αυτές θα εχθέσω ευσύνοπτα στη συνέχεια, σχολιάζοντάς τες κάπως υπαινικτικά και, εν κατακλείδι, αν είχα περισσότερο χρόνο στη διάθεσή μου, θα έδειχνα την ενδεχομένως απρόσμενη παραδειγματική σημασία τους για ένα ζήτημα συνταγματικής ερμηνείας⁸ συγκεκριμένα, απονομής χάριτος κατά τη φαιδρά δεκαετία του 1980.⁹ Τούτο το επεισόδιο προεδρικής αντιδημοκρατικής αναίδειας (η περιώνυμη Υπόθεση Ρούσσου) είναι, κατά τη γνώμη μου, εμβληματικό για τη συνταγματική επιστήμη στη χώρα μας: όταν το πολίτευμα αλλάξει, και μάλιστα σε κάποιες πτυχές του ριζικά, η συνταγματική ερμηνεία δύναται, άραγε, να εμμένει στα ίδια, σε μια ουσιωδώς μοναρχική αντίληψη της «λογικής του πολιτεύματος», επικαλούμενη ένα τόσο αμφιλεγόμενο, και όχι μόνο μεθοδολογικά, γράμμα του Συντάγματος; Δεν επρόκειτο πάντως ούτε για ζήτημα λαϊκής κυριαρχίας, δήθεν νομιμοποίησης, δηλαδή, της κυβέρνησης κατά του ανώτατου άρχοντος.

2. Μια αντίληψη του κοινοβουλευτισμού, υπό την ανωτέρω έννοια, εκφράζεται από τον (νομικό θετικιστή) Νικόλαο Ν. Σαρίπολο,⁹ ο οποίος

⁶ *Griechische Dokumente und Informationen* 44 (Φεβρουάριος 1973).

⁷ Για το συνταγματικό ζήτημα βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010* (Αθήνα: Πόλις, 2011), 381 επ.

⁸ Βλ. του γράφοντος, *Φιλοσοφία μετά John Rawls* (Αθήνα: Ευρασία, 2021), 179 επ.

⁹ Βλ. *Ελληνικόν συνταγματικόν δίκαιον Α'* (εν Αθήναις: Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, 1915), 258 επ.

απορρίπτει ως εσφαλμένες τις —σημειωτέον— καθιερωμένες, κατά τον ίδιο, από το Σύνταγμα («γαλλικές θεωρίες») περί αντιπροσωπείας του λαού: η βουλή δεν αποτελεί αντιπρόσωπό του. Κατά τις (ανταγωνιστικές των «γαλλικών») («γερμανικές θεωρίες») που υιοθετεί και εισάγει στη χώρα μας ο Ν.Ν. Σαρίπολος, η Βουλή και ο λαός (ως εκλογικό σώμα) αποτελούν άμεσα όργανα του κράτους, στερούμενα νομικής προσωπικότητας· συνεπώς, από νομική άποψη, είναι αδύνατον η Βουλή να αντιπροσωπεύει τον λαό.¹⁰ Το εκλογικό σώμα είναι απλώς («δημιουργικό όργανο»): η εκλογή των βουλευτών, δηλαδή, δεν αποτελεί πράξη εξουσιοδότησης, αλλά διορισμού. Ο Ν.Ν. Σαρίπολος υποστηρίζει ότι μόνον από πολιτική άποψη θα μπορούσε να γίνει λόγος περί αντιπροσώπευσης του λαού διά των βουλευτών.

Αφήνοντας κατά μέρος τη διαμάχη («γαλλικών») θεωριών, που απηχούν, βέβαια, το επαναστατικό πνεύμα του 1821, και (συντηρητικών) («γερμανικών») της τότε εποχής, και μη λαμβάνοντας επίσης υπόψιν μας την εννοιολογία του Ν.Ν. Σαριπόλου περί της νομικής προσωπικότητας του κράτους κ.λπ., η θεωρία του δεν εκφράζει, κατά βάση, παρά μια κλασική αντίληψη του κοινοβουλευτισμού· αυτή αποτυπώνεται σε μια επιγραμματική φράση του Α. V. Dicey, την οποία επικαλείται αργότερα ο Σγουρίτσας, ο οποίος δεν αποκλίνει από τη θεωρία του Ν.Ν. Σαριπόλου, διακρίνοντας και αυτός αυστηρά (όπως βέβαια και κατά τα προαναφερθέντα Ιουλιανά) μεταξύ νομικής και πολιτικής οπτικής γωνίας: «Το μόνον νόμιμον δικαίωμα των εκλογέων [...] είναι η εκλογή των μελών του Κοινοβουλίου».¹¹ Ο Σγουρίτσας επισημαίνει,¹² όμως, και μια θεσμική διάσταση, που μάλλον εκ των πραγμάτων¹³ αγνοεί ο Ν.Ν. Σαρίπολος: ότι οι εκλογείς δεν ψηφίζουν ακριβώς υποψήφιους βουλευτές, αλλά πολιτικά κόμματα, τα οποία έχουν προεκλογικά προγράμματα. Συνεπώς, τίθεται, κατά τον Σγουρίτσα, ζήτημα εναρμόνισης της κυβερνητικής πολιτικής προς το εγκριθέν από την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος πολιτικό πρόγραμμα. Διαφορετικά, κατά τον ίδιο, το μεν πολίτευμα θα μεταβάλλετο σε ολιγαρχικό, οι δε εκλογείς θα είχαν μάλλον εξαπατηθεί για την υφαρπαγή της ψήφου τους.

¹⁰ Πβλ. όμως Δημήτρης Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο Β'* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993), 97 επ.

¹¹ *Συνταγματικόν δίκαιον Α'*, 198, σημ. 2.

¹² *Ο.π.*, 198 επ.

¹³ Πβλ. Γιώργος Κασσιμάτης, «Τα πολιτικά κόμματα ως συνταγματικός θεσμός», *Μελέτες Ι* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996), 189 επ.

«Ατυχώς» όμως —συνεχίζει— δεν υπάρχουν νομικά μέσα για να εξασφαλιστεί η επιβαλλόμενη αρμονία μεταξύ λαού και βουλής.

Αυτό που διακρίνει, λοιπόν, στο θέμα μας τον συνταγματικό κόσμο του Ν.Ν. Σαριπόλου από εκείνον του Σγουρίτσα φαίνεται ότι είναι το (σύγχρονο) κομματικό φαινόμενο (όχι ο συνταγματικά ανυπόλητος παλαιοκομματισμός). Κατά μια καίρια εκτίμηση του Αλέξανδρου Σβώλου, στον εναρκτήριο λόγο του ως τακτικού καθηγητή,¹⁴ τα σύγχρονα κόμματα, αλλοιώνοντας το (κλασικό) κοινοβουλευτικό σύστημα, μάλλον δημιουργούν ξένο προς αυτό τύπο πολιτεύματος. Μια χαρακτηριστική, κατά τον ίδιο, νεαρά συνταγματική διάταξη αποτελεί το τελευταίο εδάφιο του άρθρου 89 του Συντάγματος της Ελληνικής Δημοκρατίας (1927): κατά την ψηφοφορία επί προτάσεων εμπιστοσύνης ή δυσπιστίας «δικαιούνται να ψηφίζουν και οι Υπουργοί Βουλευταί» (πράγμα κάποτε, αν όχι αδιανόητο, πάντως ανεπίτρεπτο). Ο Σβώλος, περαιτέρω, αναφέρει προσφύως μια σχετική κοινοβουλευτική διαμάχη του Ελευθέριου Βενιζέλου με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου: ο πρώτος επικαλείται την «εντολή» του λαού (άραγε, κατά τη συνταγματολογική ορολογία, «επιτακτική» ή «αντιπροσωπευτική»;) υπέρ της συγχύσεως εν τέλει βουλής και κυβερνήσεως ή, ακριβέστερα, υπέρ της συμμορφώσεως της βουλής προς την κυβερνητική πολιτική, επισείοντας τον κίνδυνο της θεσμικής αναρχίας, και ο δεύτερος τού επισημαίνει τη νόθευση του πολιτεύματος. Κατά τον Σβώλο, η άποψη του Παπαναστασίου ήταν ήδη «απλώς νομικώς βάσιμος».

3. Έκτοτε υφίσταται, λόγω ασφαλώς της ακαταγώνιστης παρουσίας των σύγχρονων κομμάτων στην πολιτική σκηνή, μια ισχυρή τάση να συλληφθεί μια κάποια *έννομη* σχέση μεταξύ του εκλογικού σώματος και της Βουλής, να συναχθεί, δηλαδή, μια δεύτερη κατ' αντιδιαστολήν ή ανταγωνιστική της πρώτης αντίληψη πολιτικής αντιπροσώπευσης, η οποία όμως δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι δεν είναι ουσιωδώς μεσοπολεμική, αν και όχι απαραίτητως σμιττιανή,¹⁵ δηλαδή *κινηματική*. Κατά τον διαβόητο Carl Schmitt,

¹⁴ Βλ. *Προβλήματα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας* (Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Δημ. Ν. Τζάκα, Στεφ. Δελαγραμμάτικα & Σία, 1931), ιδίως 8 επ., 11, 29 επ. σημ. 2 και 3.

¹⁵ Ίδου μια μεσοπολεμική ασφαλώς ιδέα (και ενός, ούτως ειπείν, παρατεταμένου Μεσοπολέμου) που δεν θα μπορούσε όμως να προέλθει από τη γραφίδα, π.χ., του Hans Kelsen: «[H] έννοια της λαϊκής κυριαρχίας [...] δύναται να συμβιβασθή προς την κατά τρόπον αντιατομοκεντρικών συγκρότησιν της αντιπροσωπεΐας του λαού [...] H] επαγ-

«[τ]ο κίνημα ως το πολιτικοδυναμικό στοιχείο [...] είναι τόσο κράτος όσο και λαός και ούτε το ενεστώσ κράτος [...] ούτε ο ενεστώσ λαός [...] θα ήταν νοητά χωρίς αυτό [...] Στο] κόμμα, με τα μέλη του στρατολογημένα από όλα τα στρώματα του λαού, ωστόσο, κλειστό και ιεραρχικά καθοδηγούμενο, που κρατεί, ως πολιτικό σώμα, τόσο το κράτος όσο και τον λαό, [βρίσκει] το κίνημα την ιδιαίτερη μορφή του [...] Τούτο αντιστοιχεί στη διάταξη του από 14 Ιουνίου 1933 [...] νόμου κατά της ανασύστασης των κομμάτων: «Στη Γερμανία υφίσταται ως μόνο πολιτικό κόμμα το Εθνικοσοσιαλιστικό».¹⁶

Η πλέον αξιοπρόσεκτη προσπάθεια να συλληφθεί η προκείμενη έννομη σχέση λαού (εκλογικού σώματος) και βουλής ή βουλευτών είναι του Μάνεση, κατά τη δεκαετία του 1960: και στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις του 1967, αμέσως μετά την εμπειρία των Ιουλιανών, αλλά ήδη και στον δεύτερο τόμο των *Περσπούδατων Εγγυήσεων* του. Στο εν λόγω σύγγραμμά του, ερμηνεύοντας το τότε ισχύον Σύνταγμα, αποφαίνεται ο ίδιος, κατ' αρχάς, ότι «το λογικώς "πρώτον" είναι [...] η εκπροσώπησις της ιδίας των [βουλευτών] εκλογικής περιφέρειας».¹⁷ Το συνταγματολογικό ζήτημα απέκτησε τον χρόνο δημοσιότητας που του αναλογούσε στην όχι και τόσο μακρινή μας θεωρητική και πολιτική διαμάχη ως προς την εξ αποστάσεως ψήφο των αποδήμων Ελλήνων πολιτών. Εν προκειμένω, αν

γελματική αντιπροσωπεία όχι μόνον εκφράζει επίσης την θέλησιν του λαού, αλλά και εκφράζει αυτήν γνησιότερον της ατομικής ψήφου και δη κατά τρόπον οργανικόν και όχι μηχανικόν» (Α. Ι. Σβώλος, *Συνταγματικόν δίκαιον* Β.1, [Αθήνα: Τύποις «Πυρσού», 1935], 105).

¹⁶ *Staat, Bewegung, Volk* (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1933) 12, 13. Ο ίδιος μόλις πριν από ένα έτος αποφαινόταν ότι «κράτος, οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης και άλλοι δημόσιοι οργανισμοί καταβάλλουν, αντί των κομμάτων, τη μισθοδοσία των βοηθών και των υπαλλήλων τους» («Starker Staat und gesunde Wirtschaft [1932]»), *Staat, Großraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916-1969* [Berlin: Duncker & Humblot, 1995], 78). Ο Δημήτρης Τσάτσος, *Πολιτεία* (Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδη, 2010), 438, εκλαμβάνει την παρατήρηση ως ακραία υπεράσπιση του άνευ κομμάτων κρατισμού, ενώ μάλλον προαναγγέλλει τον κρατισμό του ενός κόμματος.

¹⁷ *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος* II, 195. Στη μελέτη μου «Περί αντισυνταγματικών κανόνων του Συντάγματος», *Χαρμόσυνο Αριστοβούλου Μάνεση* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα), 11 σημ. 41. Όπως επί του πιεστηρίου όμως διαπίστωσα, έχω διαπράξει ένα πραγματολογικό σφάλμα, υποθέτοντας ότι το λεγόμενο προόμιο του Συντάγματος, δηλαδή η επίκληση της Αγίας Τριάδος, είχε ψηφισθεί και από μουσουλμάνους (τουρκογενείς) βουλευτές. (Θα μπορούσε...)

μας ενδιαφέρουν οι (μόνοι κρίσιμοι) *κανονιστικοί* λόγοι, αυτοί συνταγματικά μάλλον συνυφαίνονται με το ότι –έστω και *de constitutione ferenda* (επιχείρημα, στη διατύπωση του οποίου υποχρεούται ο ακαδημαϊκός δάσκαλος)– δεν δύναται να νοηθεί η ιδιότητα του πολίτη ανεξάρτητα από ένα ακριβοδίκαιο θεσμικό πλαίσιο κοινωνικής συνεργασίας ή, καλύτερα, αμοιβαιότητας. Κατά τη γνώμη μου,¹⁸ σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία, ο πολίτης *δεν έχει υποχρέωση συμμετοχής στα κοινά: έχει όμως βάρος τέτοιας συμμετοχής*. Ακόμη όμως και αν είναι *παθητικός* πολίτης, κατά μία περιώνυμη ή διαβόητη διάκριση, έχει αξίωση ισότιμης μεταχείρισης. Αυτή η αξίωση ενδέχεται να έχει ήδη αποδυναμωθεί στην περίπτωση ενός απόδημου Έλληνα πολίτη που απαιτεί να καθορίσει με την ψήφο του και την τύχη των συμπολιτών του, οι οποίοι ευλόγως ενδιαφέρονται πολύ αμεσότερα για την καλή διακυβέρνηση της χώρας.

4. Αντιπαρερχόμενοι τη γκριζα φατριαστική αντιγνώμια και επανερχόμενοι στις λαμπρές *Εγγυήσεις* του Μάνεση, ο ίδιος δεν διστάζει,¹⁹ αμφισβητώντας «την ιδιότητα [του λαού-εκλογικού σώματος] ως απλώς αναδεικνύοντος οργάνου», να ισχυριστεί ότι δικαίως τονίζει (ποιος; –δεν το βρήκατε!) ο Δημήτριος Βεζανής, στην *Πολιτειολογία* του,²⁰ ότι η κρατούσα αντίθετη άποψη, δηλαδή η κατά τα ανωτέρω άποψη του Ν.Ν. Σαριπόλου, είναι «η αντιδημοκρατικότερα περί αντιπροσωπείας θεωρία η οποία εξήνεχθη ποτέ». Κατά τον Βεζανή, όπως τον επικαλείται ο Μάνεσης, ο Ν.Ν. Σαρίπολος αγνοούσε το βεληνεκές της θεωρίας του και δεν υποπτευόταν τη σημασία της –δεν προείδε, δηλαδή, για να ακριβολογήσουμε, τη μεσοπολεμική της απαξίωση. Ισχυρίζεται, λοιπόν, ο Μάνεσης στις σχετικές πανεπιστημιακές του παραδόσεις (του έτους 1967),²¹ μη ικανοποιημένος ούτε από την αγγλική («μέση») (και ορθή, όπως θα αφήσω να εννοηθεί) οδό,²²

¹⁸ Βλ. τη συλλογή μελετών μου, *Το μίσος για τη φιλελεύθερη δημοκρατία* (Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 2019), 82 επ.

¹⁹ *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος* II, 191, 193, σημ. 19.

²⁰ Είναι ο ίδιος που στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Το Νέον Κράτος* (Σεπτέμβριος 1937), 24, έγραψε («Δικαιώματα και καθήκοντα της νεολαίας υπό το Νέον Κράτος») μεταξύ άλλων και τα εξής: «Ζητούμεν να προστεθή η Αντιδημοκρατική Πίστις εις το τρίπτυχον: Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια».

²¹ *Συνταγματικόν δίκαιον*, 374 επ.

²² *Ο.π.*, 371 επ.

ότι, δηλαδή, η ζητούμενη σχέση εκλογικού σώματος και κοινοβουλίου είναι πρωτίστως, αν όχι αποκλειστικά, σχέση εμπιστοσύνης, και θεωρώντας ότι η γνήσια δημοκρατική αρχή επιτάσσει την απόλυτη εξάρτηση των εκλεγμένων από τη θέληση των εκλογέων, διαφορετικά η αντιπροσώπευση είναι πλασματική, ότι, και κατά το τότε ισχύον Σύνταγμα,

«μεταξύ εκλογέων και εκλεγμένων υπάρχει ουσιαστική σχέσις, στηριζόμενη επί νομικού δεσμού που ιδρύεται διά της εκλογής [...] Ο νομικός αυτός δεσμός έγκειται εις την εκ μέρους των εκλογέων εκδήλωσιν ουσιαστικής θελήσεως, η οποία, χωρίς να εξικνείται [γιατί άραγε;²³] μέχρι πλήρους δεσμεύσεως της θελήσεως των εκλεγμένων, είναι εν τούτοις προσδιοριστική, εις γενικάς γραμμάς, των κατευθύνσεων και των πλαισίων της θελήσεώς των, συνεπαγομένη την υποχρέωσιν αυτών να συμμορφώνονται και ατομικώς και ως συλλογικόν όργανον, προς την διά των εκλογών εκφραζομένην ούτω πως θέλησιν, τόσον ειδικώς των εκλογέων των, όσον και γενικώτερον του [λ]αού [ως] εκλογικού σώματος.

Έχω την εντύπωση ότι εδώ το θεωρητικό έδαφος γίνεται ολισθηρό: η προαναφερθείσα αντίληψη του Ελευθέριου Βενιζέλου περί λαϊκής εντολής πόσο μακριά βρίσκεται, άραγε, από το πρωθυπουργοκεντρικό κοινοβουλευτικό σύστημα, τον πρωθυπουργό ως κυβερνήτη, που ο ίδιος ο Μάνεσης τόσο καυστικά στηλίτευσε κατά τη δεκαετία του 1980, αποτιμώντας κριτικά την αναθεώρηση του 1986;²⁴

5. Δεν δύναται εύλογα κανείς και ούτε πρέπει (ως υπεύθυνος δημοκρατικός πολίτης) να αμφισβητήσει τη θεσμικά αναντικατάστατη σημασία των πολιτικών κομμάτων για τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος. Βρίσκω όμως, αναλογιζόμενος την προηγούμενη σύντομη έκθεση, αμφίσημο και αδιαφανή τον χαρακτηρισμό του Δημήτρη Τσάτσου: «πολιτεία των κομμάτων»,²⁵ αν αυτός δεν είναι απλώς περιγραφικός. Εξηγούμαι:

²³ Το ερώτημα αφορά το γιατί το Σύνταγμα θέλει την πολιτική εκπροσώπηση μάλλον πλασματική. Εδώ θέλουμε μια κανονιστική απάντηση (δηλαδή μια θεωρία διαβουλευτικής δημοκρατίας) και, αντ' αυτής, ο Μάνεσης μάλλον προσυπογράφει μια μεσοπολεμική καταγγελία.

²⁴ Βλ. *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986: μια κριτική αποτίμηση της νομικοπολιτικής σημασίας της* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986), 111 επ.

²⁵ Βλ. *Πολιτεία*, 431 επ.

το πρόβλημα και τα προβλήματα του κοινοβουλευτισμού έχουν ως κύριο αντικείμενο τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Η πολιτική αντιπροσώπευση δεν επιτυγχάνεται όμως μόνο διά της εκλογής, αν και, πράγματι, η διάλυση της βουλής πρέπει να «είναι ο μηχανικώτερος τρόπος της αποκαταστάσεως της [...] τυπικής υπεροχής του εκλογικού σώματος».²⁶

Η ευθεία αποδοκιμασία, π.χ. μιας κυβέρνησης από το εκλογικό σώμα θέτει ζήτημα νομιμοποίησής της: άμεσης, δηλαδή, προκήρυξης εκλογών. (Το ισχύον Σύνταγμα κάποτε προέβλεπε ρητά τη διάλυση της («εν προφανεί δυσαρμονία προς το λαϊκόν αίσημα») Βουλής. Πρόκειται για αρχή θεμελιώδη, την οποία δεν ήθιξε – δεν μπορούσε να ήθιξε – η προαναφερθείσα διαδικασία, ως προς τις προεδρικές εξουσίες, αναθεώρηση.) Σε μια τέτοια περίπτωση εκλογικής αποδοκιμασίας, η κυβέρνηση αδυνατεί πλέον να λάβει κάποιες κρίσιμες αποφάσεις (ακόμη και συμβολικού για τη φιλελεύθερη δημοκρατία χαρακτήρα) στο όνομα (όχι ακριβώς ή απλώς χάριν) του λαού (η υπερβατική αναφορά στον λαό, δηλαδή το έθνος, είναι εδώ δημοκρατικά γελοία), επικαλούμενη, π.χ. διακομματική συναίνεση (ακόμη και αν την έχει εξασφαλίσει), την εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου, την αδυνατότητα δικαστικού ελέγχου των επιλογών της ή ότι είναι καλύτερη από κάθε άλλη εναλλακτική που διαθέτει ο τόπος (ακόμη και αν κάτι τέτοιο αληθεύει, ποιος το κρίνει;). Κάποιοι συντηρητικοί πολιτικοί φιλόσοφοι ίσως ευπρεπώς διαφωνούν και με τα στοιχειώδη (δηλαδή θεμελιώδη) της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Το ίδιο μιν, αλλά μάλλον επιτόλαια, και κάποιοι θεωρητικοί νομικοί: πώς είναι κανονιστικά δυνατό να αγνοήσει κανείς το πνεύμα ενός συντάγματος, επικαλούμενος το γράμμα του (αποκομμένο από τον λόγο ισχύος, δεσμευτικότητας, δηλαδή, του συνταγματικού κανόνα);

Ωστόσο, η πολιτική αντιπροσώπευση επιτυγχάνεται και διά της κοινοβουλευτικής διαβουλεύσεως, αν όχι πρωτίστως διά αυτής. Και εδώ η επίκληση της λαϊκής εντολής, όχι μόνο δεν επιτρέπει τη συνέχιση της διαβούλευσης, αλλά, υπό περιστάσεις, την καθιστά αδύνατη. Ο βουλευτής όμως, εφ' όσον δεν εκπροσωπεί τους ψηφοφόρους του, αλλά τον λαό (ούτε καν το εκλογικό σώμα), οφείλει να βρει έναν τρόπο, με την αγόρευση και την ψήφο του, με τον ίδιο τον έλεγχο των κυβερνώντων, να εκπροσωπήσει

²⁶ Α.Ι. Σβώλος, *Το νέον σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος* (Αθήναι: Τύποις «Πυρσού», 1928), 314.

και τους διαφωνούντες.²⁷ Και η υποκείμενη στον κοινοβουλευτικό έλεγχο κυβέρνηση οφείλει πάντοτε να δρα, εντός των συνταγματικών ορίων, υπέρ του εν ευρεία εννοία γενικού συμφέροντος, όχι, δηλαδή, ακριβώς ή άνευ ετέρου βάσει προεκλογικού προγράμματος. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν είναι το πολίτευμα των (προτιμήσεων των) περισσοτέρων πολιτών, αλλά (διαβουλευτικά) όλων. Αν η εξουσία που πηγάζει από τον λαό ασκείται πράγματι κατά το σύνταγμα, τότε ο λαός, ως κυρίαρχος, είναι, όπως και ο ανώτατος άρχων, πάντοτε ανεύθυνος. Η αντιπροσωπευση του λαού, δηλαδή, δεν είναι ποτέ εν στενή εννοία πολιτική. Και αυτή η ουσιαστική παραδοχή βρίσκεται, κατά τη γνώμη μου, στο επίκεντρο του κοινοβουλευτισμού ως ηθικοπολιτικού ιδανικού.

²⁷ Αφιερώνω, κατά βάση, σε αυτήν την προβληματική την προαναφερθείσα συλλογή μου, *Το μίσος για τη φιλελεύθερη δημοκρατία*.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΙΑΚΩΒΙΝΙΣΜΟΣ

Γιάννης Α. Τασόπουλος

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΚΠΑ, ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ

Ι. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ο ιακωβινισμός είναι πολύπλευρο φαινόμενο. Αφετηρία έχει την ιστορική λέσχη των Ιακωβίνων η οποία ιδρύθηκε το 1789, πρωτοστάτησε στη Γαλλική Επανάσταση και συνδέεται με την εποχή της Τρομοκρατίας (1793-1794) έχοντας ως πρωταγωνιστές πρόσωπα όπως ο Ροβεσπιέρρος και ο Σαιν Ζουστ. Στην Ελλάδα συνδέεται με τον επαναστατικό ριζοσπαστισμό του Ρήγα. Η *Νέα Πολιτική Διοίκησης* του 1797 βασίζεται στο γαλλικό δημοκρατικό Σύνταγμα των Ιακωβίνων του 1793 το οποίο, αν και δεν εφαρμόστηκε, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τη δημοκρατική Ευρώπη. Αλλά στη μεταναπολεόντεια περίοδο της Ιερής Συμμαχίας, οι Έλληνες επαναστάτες έκαναν ότι μπορούσαν για να διαφοροποιηθούν από τον ιακωβινισμό. Ο ιακωβινισμός όμως έχει επηρεάσει σημαντικά την πολιτική κουλτούρα μας. Οι στίχοι από τον *Θούριο* του Ρήγα («Καλλίό 'ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή, παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή») έχουν εγγραφεί στο συλλογικό υποσυνείδητο.

Ο ιακωβινισμός απηχεί την πολιτική φιλοσοφία του Ρουσσώ και υιοθετεί ως πρότυπη πολιτεία τη Σπάρτη αντί της Αθήνας, επειδή η πρώτη αφήνει ως παρακαταθήκη όχι τον Παρθενώνα, αλλά την αρετή και τη φιλοπατρία του Λυκούργου και του Λεωνίδα, αντί για τη δημαγωγία της Εκκλησίας του Δήμου.

Στο συνταγματικό επίπεδο ο ιακωβινισμός συνδέεται με τη δημοκρατική αντίληψη του Ρουσσώ για τη λαϊκή κυριαρχία. Στον πυρήνα του βρίσκεται η αναγνώριση του λαού ως ενεργού, αδιαίρετου υποκειμένου της

ιστορίας και ως φορέα της κυριαρχίας, με ενιαία βούληση, στα πρότυπα της γενικής βούλησης του Ρουσσώ, η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με τη βούληση της πλειοψηφίας.

Το βασικό μέλημα του ιακωβίνικου συνταγματισμού είναι η διασύνδεση της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης με τη συνεχή παρουσία του λαού στην πολιτική ζωή. Επομένως, συνδέεται με την εισαγωγή στοιχείων άμεσης δημοκρατίας για να διασφαλίζεται η αυθεντικότητα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ο ιακωβινισμός εκφράζει λόγο ρεπουμπλικανικής (αντιβασιλικής) πολιτικής ιδεολογίας και, όπως μας λέγει ο *Vovelle*, είναι «ριζοσπαστικός, βολονταριστικός, πατριωτικός, οικουμενικός, δημοκρατικός, ενεργητικός, κοσμικός και εξισωτικός».¹

II. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Πρέπει να τονίσουμε ότι φλέβες του συνταγματικού ιακωβινισμού βρίσκονται και στη σκέψη συνταγματολόγων οι οποίοι, ενώ δεν συντάσσονται με το ριζοσπαστικό κοινωνικοπολιτικό ιδεολογικό ρεύμα του, έχουν αφομοιώσει το πνεύμα του συνταγματισμού της Εποχής των Επαναστάσεων, για να θυμηθούμε τον Χομπσμπάουμ. Τελευταίο τέκνο της εποχής αυτής υπήρξε και η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Την πνευματική προδιαθέση του ιακωβινισμού απηχεί το ακόλουθο απόσπασμα από την *Πραγματεία* του Ν. Ι. Σαρίπολου: «Οχι, μυριάκις όχι! Η κυριαρχία του έθνους ουδ' εκλείπει απέναντι του έργου των χειρών της ουδ' Επιμενίδειον κοιμάται ύπνον υπό τα φύλλα του συνταγματικού χάρτου του, αλλά τουναντίον παρίσταται αείποτε και γηγγορεί επιβλέπουσα τας αρχάς, φρουρούσα το έργον της, και ούσα πάντοτε έτοιμη να ανακαλέση τα παρεκκλίνοντα εις την ην αφήκαν τάξιν».²

Στον 20ό αιώνα τυπική για την αντίληψη που συζητάμε είναι η φράση του Μάνεση, την οποία επανέλαβε και κατά τη Μεταπολίτευση: «Ο λαός, ως κυρίαρχος, δύναται να θέλη ο,τιδήποτε αρκεί ότι το θέλει».³ Ο ελλη-

¹ Ιωάννης Τασόπουλος, «Η ιακωβίνικη συνιστώσα της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης», στο Α. Τριανταφυλλίδου κ.ά. (επιμ.), *Ελληνική Κρίση και Ευρωπαϊκή Νεωτερικότητα* (Αθήνα: Κριτική, 2013), 99, 111.

² Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993), 56.

³ Αριστόβουλος Μάνεσης, «Το πρόβλημα της ασφαλείας του κράτους και η ελευθερία»,

νικός ιακωβίνικος συνταγματισμός χαρακτηρίζεται από την αυτοαναφορική αντίληψη της λαϊκής θέλησης ως αυτοσκοπού,⁴ εργαλειοποιώντας τις δομές και τους θεσμούς του κράτους με στόχο την ικανοποίηση της θέλησης-επιθυμίας του λαού αντί του σχηματισμού έλλογης κρατικής θέλησης.⁵ Αλλά η λαϊκή κυριαρχία αφορά την πηγή της κρατικής εξουσίας και την ποιοτική φύση του πολιτεύματος. Ο ελληνικός ιακωβινισμός εκφράζει την ανισοροπία μεταξύ πολιτεύματος και κράτους, υπέρ του λαού και της βραχυπρόθεσμης ικανοποίησης της θέλησής του, αλλά συχνά εις βάρος του μακροπρόθεσμου δημόσιου συμφέροντος.

III. Ο ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΣ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΣ

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο ιακωβινισμός εκφράζεται από τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό ο οποίος θα μπορούσαμε να πούμε ότι απηχεί την αριστερή ιδεολογία στη Β' Εθνική Συνέλευση του 1862-1864,⁶ τασσόμενος υπέρ, αν όχι της αβασίλευτης δημοκρατίας, τουλάχιστον του ανεύθυνου του βασιλιά. Χαρακτηριστικά ο Ιωσήφ Μομφερράτος πρότεινε μαζί με τον Τιμολέοντα Βάσσο την τροποποίηση των άρθρων 21 και 22 του σχεδίου Συντάγματος του 1864, τα οποία όριζαν ότι: «Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του έθνους, ενεργούνται δε καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα» και ότι «Η νομοθετική εξουσία ενεργείται υπό του Βασιλέως και της Βουλής», προκειμένου να αντικατασταθούν ως εξής: «Η κυριαρχία ενυπάρχει εις το έθνος, και εις αυτό μόνον ανήκει. Πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού, και ενεργείται καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα», ενώ «Η νομοθετική εξουσία ανατίθεται εις την υπό του λαού ελευθέρως εκλεγομένην Βουλήν των αντιπροσώπων».⁷ Η διατύπωση αυτή φέρνει στη σκέψη

στο *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη* (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα, 1980), 390, 394· βλ. του ίδιου, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», ό.π. 543, 566, καθώς και κριτικό σχολιασμό στο Γιάννης Τασόπουλος, *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας* (Αθήνα: Κριτική, 2014), 322 επ. και 333 επ.

⁴ Τασόπουλος, «Η ιακωβίνικη συνιστώσα», ό.π., 99, 123.

⁵ Τασόπουλος, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., 446.

⁶ Αγγελική Γιαννάτου, *Επτανησιακός ριζοσπαστισμός 1848-1865* (Αθήνα: Περίπλους, 2019), 259, 261.

⁷ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. 6ος (Αθήνα, 1865), 128-129.

το άρθρο 52 του ισχύοντος Συντάγματος που μιλά για την ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της λαϊκής θέλησης.

Ο Μομφερράτος αιτιολογούσε την πρόταση ως εξής: το αδιαίρετο της εθνικής κυριαρχίας έχει ως έργο και αναγκαία συνέπεια το αδιαίρετο της νομοθετικής εξουσίας, η οποία είναι απόρροια της κυριαρχίας και έχει εντολή να παριστάνει και να τρέπει σε νόμο την ενιαία εθνική θέληση. Επιπλέον, συνέχιζε, το μακροχρόνιο ενάντιο σύστημα με το οποίο η νομοθετική εξουσία διχοτομείται αποδείχτηκε όχι μόνο πλημμελές καθ' εαυτό αλλά και ασυμβίβαστο με τον χαρακτήρα του έθνους. Αντί όμως του επτανησιακού ριζοσπαστικού συνταγματισμού στη Β' Εθνική Συνέλευση επικράτησε ο πολιτικός φιλελευθερισμός που συνδυάστηκε με τη βασιλευόμενη δημοκρατία. Από τη σκοπιά δε του εξισωτικού κοινωνικού περιεχομένου του ιακωβινισμού, μεγάλη σημασία έχει η κατάργηση των κοινωνικών τάξεων και των τίτλων ευγενείας που υπήρχαν στα Επτάνησα, στο πλαίσιο της νομοθετικής αφομοίωσης των Ιονίων νήσων στους κόλπους της ελληνικής Πολιτείας.

Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός συνέβαλε καταλυτικά ώστε η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα να είναι στην πρωτοπορία του εκδημοκρατισμού, της φιλελευθεροποίησης και του συνταγματικού εκσυγχρονισμού στην Ευρώπη. Στη συνέχεια, ο ιακωβινισμός θα μείνει για μακρά περίοδο στην αφάνεια μέχρις ότου ανανεωθεί το ενδιαφέρον για αυτόν στη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, όταν αναζητήθηκαν οι καταβολές του αντιμοναρχικού πνεύματος στην Ελλάδα στην πολιτική σκέψη του Ρήγα.

IV. Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΪΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Πέρα από τις συζητήσεις της Β' Εθνικής Συνέλευσης του 1862-1864, το αποτύπωμα του ελληνικού ιακωβινισμού διακρίνεται με καθαρότητα στον κοινοβουλευτικό λόγο του Ανδρέα Παπανδρέου για τη λαϊκή κυριαρχία κατά την επεξεργασία του Συντάγματος 1975 από την Ε' Αναθεωρητική Βουλή. Περιορίζομαι σε ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα: «*Ημεείς, το ΠΑΣΟΚ ασφαλώς δεν συμφωνούμε με αυτήν την τάσιν [σημ. ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας]. Πιστεύομεν ότι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας εξυπηρετείται όχι μόνον με δυνατούς Κοινοβουλευτικούς θεσμούς, όπως είναι ένα Κοινοβούλιον με πραγματικές και αδέσμευτες*

Κοινοβουλευτικές εξουσίες, αλλά και με άλλα μέσα, που επιτρέπουν την συμμετοχήν του λαού εις τοπικά και περιφερειακά συμβούλια διά τα τοπικά και περιφερειακά αντιστοίχως θέματα». ⁸ «Το βασικό θέμα είναι, ποία είναι η πηγή νομιμότητος του Συντάγματος. Επειδή ημείς οι 300 το ψηφίζομεν αυτό και μόνον αρκεί να προσδώση νομιμότητα στο Σύνταγμα; [...] Όχι, εφ' όσον η πηγή της νομιμότητος ενός Δημοκρατικού Συντάγματος είναι η λαϊκή κυριαρχία. Κάθε διάταξη του Συντάγματος, πρέπει να εξετασθή σε συσχέτιση με την πηγή αυτή της νομιμότητος. Παραβιάζει ή όχι την λαϊκή κυριαρχία, την εκφράζει ναι ή όχι; Διότι άλλως θα είχαμε αυθαίρετες δυνάμεις οι 300 και δεν πιστεύω ότι τις διαθέτομε. Είμεθα εκπρόσωποι ενός λαού, ενός λαού που δικαιούται ύστερα από τους αγώνες και τα βάσανά του σε ένα Σύνταγμα που σέβεται τον λαό σαν την μόνη πηγή εξουσίας. [...] Πιστεύω, ότι η λαϊκή κυριαρχία μπορεί να προσλάβει τρεις μορφές. Πρώτον, μέσω του αντιπροσωπευτικού μηχανισμού, του κοινοβουλευτικού μηχανισμού. Είμαστε μια μορφή έκφρασης –αν θέλετε– της λαϊκής κυριαρχίας. Υπάρχει όμως και μία δευτέρα σημαντικώτερη, που είναι η άμεση συμμετοχή του πολίτη στις αποφάσεις που τον αφορούν. Και εδώ βέβαια αναφέρομαι κυρίως στην τοπική μονάδα και την περιφέρεια. Υπάρχει και μία τρίτη. Είναι η διεκδίκησης των αιτημάτων του λαού μέσω συντεχνιακών οργανώσεων. Είναι και οι τρεις αυτές πτυχές έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας και θα άξιζε [ν]α ριζώμε μια ματιά σ' αυτό το Σύνταγμα και να δούμε πώς τα βγάζει πέρα με αυτή την πηγή νομιμότητος, την λαϊκή κυριαρχία». ⁹ «Και καθ' όσον αφορά την πηγήν της εξουσίας, είναι οι πολίται σήμερον, οι οποίοι ασκούν εξουσίας. [...] Αλλά επειδή θα υπάρξη κάποια πρόταση, κάποια διατύπωση και επειδή υπάρχει ήδη, ότι ασκείται υπέρ του λαού και έστω και εάν δεν υπάρξη, θα ήτο χρήσιμον να έχει ακουσθή εις την Βουλήν, ότι και οι μη ενεργοί πολίται σήμερον και τα παιδιά μας αύριον είναι πολίται υπέρ των οποίων ασκείται η εξουσία. [...] «[Ο] δανεισμός του κράτους, αυτό και μόνον, είναι πράξις, η οποία αφορά πολύ συχνά άλλη γενιά. Το να μην το λάβω αυτό υπ' όψει σήμερα, ως Υπουργός των Οικονομικών, είναι λάθος. Ασκή εξουσία

⁸ *Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική, Περίοδος Α' Προεδρευομένης Δημοκρατίας, Σύνοδος Α', Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής επί των Συζητήσεων του Συντάγματος 1975* (Αθήναι, Αύγουστος 1975), 21.

⁹ *Ο.π.*, 46.

από τον λαό, για τον λαό, αλλά περιλαμβάνει αυτός ο λαός και πρόσωπα σήμερα μη υπαρκτά. Και αυτό αφορά πολλές πτυχές της πολιτικής μιας Κυβερνήσεως».¹⁰

Ας σημειωθεί εδώ ότι η έμφαση του Ανδρέα Παπανδρέου στην εθνική ανεξαρτησία και η καταγγελία «της στεγανοποίησης της εξωτερικής πολιτικής της Χώρας ή της Εθνικής Άμυνας» «από τον περίφημο ξένο παράγοντα που κυριολεκτικά κυριαρχεί εις αυτόν τον τόπο»¹¹ εντάσσονται επίσης στην πατριωτική παράδοση του ιακωβινισμού, ο οποίος ενεργοποιείται όταν η πατρίδα και η δημοκρατία απειλούνται και κινδυνεύουν. Ο ν. 1285/1982 «Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944» αποτέλεσε τη φυσική κατάληξη και το αποκορύφωμα της λογικής αυτής.

Η ιακωβίνικη αντίληψη για το Σύνταγμα διαφέρει σημαντικά από αυτήν που ανέπτυξε ο Γεώργιος Μαύρος, η οποία θεωρεί το Σύνταγμα ως κανόνες του παιχνιδιού στοιχειωδώς αμερόληπτους και συμπεριληπτικούς για να εξασφαλιστεί η συναίνεση της μειοψηφίας. Έλεγε ο Γ. Μαύρος: «[Τ]ο Σύνταγμα είναι ο κατ' εξοχήν βασικός θεσμικός νόμος της Πολιτείας [...]. Το Σύνταγμα, δεν είναι όμως θέμα μειοψηφίας και πλειοψηφίας, είναι κανών, ο οποίος ρυθμίζει τας σχέσεις μειοψηφίας και πλειοψηφίας και υπ' αυτήν την άποψιν δεν είναι δυνατόν το Σύνταγμα, να εκφράζη μόνον τις απόψεις της πλειοψηφίας, δηλαδή, να είναι προϊόν επιβολής μιας πτέρυγος μόνον της Βουλής».¹²

Σε πολύ πιο πραγματιστικό επίπεδο, η ανάλυση του Κωσταντίνου Καραμανλή αναδεικνύει το γεγονός ότι σύμφωνα με εκείνον το ζητούμενο είναι «η Εκτελεστική Εξουσία να αντιμετωπίζη με ταχύ και αποφασιστικόν ρυθμόν τα πολύπλοκα και δύσκολα προβλήματα, τα οποία παρουσιάζει η τεχνοκρατική εποχή μας. [...] Με άλλους λόγους, ημείς θέλομεν μιαν Δημοκρατίαν μαχομένην και δημιουργικήν. Η Αντιπολίτευσις, εξ όσων λέγει, φαίνεται ότι την θέλει παράλυτον».¹³ Όσον αφορά τις εξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας, ο Καραμανλής τόνισε ότι όχι μόνο δεν ήταν υπερβολικές αλλά ήταν περιορισμένες τόσο σε σχέση με τις εξουσίες του

¹⁰ *Ο.π.*, 79-80.

¹¹ *Ο.π.*, 21.

¹² *Βουλή των Ελλήνων, Ε Αναθεωρητική*, ό.π., 38.

¹³ *Ο.π.*, 42.

βασιλιά στο Σύνταγμα του 1952, όσο και σε σχέση με τις εξουσίες των προέδρων άλλων δημοκρατικών χωρών.¹⁴

Στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης η ιδεολογία του ιακωβινισμού άσκησε μεγάλη επιρροή. Όπως δήλωσε ο Ανδρέας Παπανδρέου σε προεκλογική ομιλία στην Κοζάνη (1989), «ο λαός είναι κυρίαρχος, κανείς προνομιούχος σε αυτόν τον τόπο, κανείς, καμμία δύναμη, κανένας θεσμός, μόνον ο λαός σε αυτήν την χώρα κυβερνά και καθορίζει την πορεία της προς το μέλλον».¹⁵ Το ΠΑΣΟΚ τόνισε στην ίδια ομιλία ήταν ένα (λαογέννητο κίνημα), (λαός και ΠΑΣΟΚ μαζί).

Στον ηγεμονικό πολιτικό σχηματισμό της Μεταπολίτευσης, από το 1981 μέχρι το 2012, βλέπουμε την επιρροή αλλά και τα όρια του ελληνικού ιακωβινισμού στην ανταγωνιστική συμβίωση εντός του κόμματος των δύο πολιτικών τάσεων: του λαϊκισμού και του εκσυγχρονισμού. Η πρώτη, η λαϊκιστική, εξέφραζε και εξέτρεφε τις κοινωνικές διεκδικήσεις, ενώ η δεύτερη έκανε τις αναγκαίες διορθωτικές κινήσεις προς την κατεύθυνση της αποτροπής των επαπειλούμενων καταστροφικών οικονομικών συνεπειών. Από την άποψη αυτή, είναι χαρακτηριστική η φράση του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου στη συζήτηση για τον προϋπολογισμό τον Δεκέμβριο του 1993: «Η το έθνος θα τιθασεύσει το χρέος ή το χρέος θα φάει το έθνος».

Παρά την αμοιβαία πολιτική αντιπάθεια και αντιπαλότητα, οι δύο αυτές τάσεις χρειάζονταν η μία την άλλη για την εκλογική νίκη. Η κομματική ηγεσία και η πρωθυπουργία ελέγχονταν από την εκσυγχρονιστική πτέρυγα (Κ. Σημίτης 1996-2004, Γ. Παπανδρέου 2009-2011), χωρίς όμως ποτέ να ανατραπεί η επιρροή των λαϊκιστών στις ΔΕΚΟ, στη δημόσια διοίκηση ή στις συντάξεις και το ασφαλιστικό σύστημα. Αυτή η λεπτή ισορροπία μεταξύ παροχικού κρατισμού και δημοσιονομικής σταθερότητας ανατράπηκε τελείως την περίοδο 2007-2009 όταν κορυφώθηκε το δημόσιο έλλειμμα και οδηγηθήκαμε στη de facto χρεωκοπία και τον διεθνή οικονομικό έλεγχο των Μνημονίων για μια ακόμη φορά στην ιστορία μας.

Η συνύπαρξη των δύο ανωτέρω πολιτικών τάσεων και των αντίστοιχων αντιλήψεων που εκφράζουν τη σχέση κράτους και λαού δεν περιορίζεται

¹⁴ Ο.π., 52.

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=AL78DjkOv24>: Προεκλογική ομιλία στην Κοζάνη, 14 Απριλίου 1989 (πρόσβαση 18.03.2022).

στο ΠΑΣΟΚ, αλλά συναντάται σε όλα τα μεγάλα κόμματα και παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον.¹⁶

V. Η ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΗ, ΠΑΛΑΙΟΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΑΚΩΒΙΝΙΣΜΟΥ

Το διαχρονικό σχήμα, στις διάφορες εκδοχές του, αυτόχθονες/ετερόχθονες, δυτικόστροφοι/παραδοσιακοί, εκσυγχρονιστές/λαϊκιστές, το οποίο έχουμε συνηθίσει να σκεφτόμαστε ως αντιθετικό δίπολο, ο ιακωβινισμός της Μεταπολίτευσης καλεί να το δούμε ως *αναγκαστική συμμαχία*. Η συμμαχία αυτή δεν χαρακτηρίζει μόνο το Σύνταγμα του 1975. Το αίτημα για Σύνταγμα δεν υποστηρίχθηκε στην Ελλάδα μόνο από φιλελεύθερους αστούς διανοουμένους, αλλά και από τα λαϊκά στρώματα και την παραδοσιακή εξουσία, με άξονα τις εκλογές με καθολική ψηφοφορία. Αν στη θέση των προεστών υπήρχε άλλη κοινωνική και πολιτική εξουσία, η οποία θα αντιδρούσε στο φιλελεύθερο Σύνταγμα και θα απέρριπτε τον θεσμό των βουλευτικών εκλογών, η διαδρομή του ελληνικού συνταγματισμού δεν θα ήταν η ίδια.

Στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του ιακωβινισμού πήρε τη μορφή του *παροχικού κρατισμού* και προώθησε ιδίως μαχητικές κοινωνικές διεκδικήσεις στον δημόσιο τομέα, χρηματοδοτούμενες με δανεικά. Ο ελληνικός ιακωβινισμός είχε πελατειακά-κομματικά χαρακτηριστικά και ήταν επικεντρωμένος στο κράτος-λάφυρο υπό τον έλεγχο του νικητή των εκλογών, ο οποίος σχημάτιζε στο μεγαλύτερο διάστημα της Μεταπολίτευσης μονοκομματική κυβέρνηση με ιδιαιτέρως εξασθενημένα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας, στο πλαίσιο του παραδοσιακού δικομματικού κατά βάση συστήματός μας. Ο ελληνικός ιακωβινισμός αναπαρήγαγε σταθερά την τραγική αντίφαση της ελληνικής κοινωνίας η οποία, ενώ στο επίπεδο της οικογένειας προβαίνει σε υπερβολικές θυσίες για το καλό των παιδιών της, εντούτοις αποτυγχάνει οικτρά να τους εξασφαλίσει τη βασική συλλογική προϋπόθεση για την πρόδό τους: κράτος λειτουργικό, αμερόληπτο, αξιόπιστο, αποτελεσματικό, με εξορθολογισμένο κόστος και υψηλού επιπέδου κοινωνικές παροχές.

¹⁶ Τασόπουλος, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., 353.

VI. Η ΤΡΟΦΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΑΚΩΒΙΝΙΣΜΟ

Ο διεκδικητικός χαρακτήρας του πελατειακού ελληνικού ιακωβινισμού καταλήγει με μαθηματική ακρίβεια, την οποία τα Greek statistics δεν μπορούν να αποκρύψουν, σε βαθιά κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, όταν οι εκλογικοί κύκλοι ωθούν τα κόμματα σε παροχική πλειοδοσία πέραν των αντοχών της οικονομίας, ενώ οι οικονομικοί κύκλοι οδηγούν σε αδυναμία περαιτέρω δανεισμού, με αποτέλεσμα τη χρεωκοπία του κράτους.¹⁷

Αλλά η κρίση νομιμοποίησης δεν είναι γνώρισμα μόνον του ιακωβινισμού της Μεταπολίτευσης. Εκδηλώνεται ήδη από τον 19ο αιώνα, τόσο στην παραδοσιακή όσο και στη νεωτερική πτέρυγα της ελληνικής κοινωνίας, για τον απλούστατο λόγο ότι εν τέλει κανέναν δεν συμφέρει η αποτυχία του κράτους να λειτουργήσει με ορθολογικό τρόπο, τον οποίο όμως ο ίδιος ο χαρακτήρας του ελληνικού ιακωβινισμού υποσκάπτει και υπονομεύει μέσα από τον παροχικό κρατισμό.

Χαρακτηριστική για τον 19ο αιώνα είναι η στάση του Μακρυγιάννη στα Απομνημονεύματά του, ο οποίος παρομοιάζει τον λαό με το άλογο που καβάλησαν για να πετύχει η Επανάσταση και να νικηθεί ο εχθρός, όμως «το δυστυχισμένο τ' άλογον όχι που δεν ωφελήθη, αλλά του μπήκε κι' ο χαλινός και η σέλα – κι' ο διαβολάνθρωπος καβάλα και τ' άφηνε νηστικόν και φορτωμένο. Ο μύθος σα να μοιάζω με την αρετή του Κυβερνήτη μας. [...] Του Κυβερνήτη φάνηκαν τα αιστήματά του, ότ' είναι κυβερνήτης φατρίας κι' όχι πατρίδας, και δεν θέλει λευτερίαν, αλλά δόλον και απάτη».¹⁸

Ανάλογη είναι και η θέση του Δ. Βερναρδάκη: «Εν ονόματι του ελληνικού έθνους λόγω μεν εγκαθιδρύθη πολιτεία συνταγματική, πράγματι δε καθιερώθη και εστερεώθη επί θεμελίων εδραιωτέρων ολιγαρχία φοβερά, ήτοι αυτός ο επί Τουρκοκρατίας κοτζαμπασισμός, επιχρισθείς μόνον διά του νωπού εκ της Δύσεως συνταγματικού ψμυθίου».¹⁹

¹⁷ Ο.π., 350-354.

¹⁸ Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα, Κείμενο, Εισαγωγή, Σημειώσεις, Γ. Βλαχογιάννης*, έκδ. Β', τ. Β' (Αθήνα: Εκδ. Βαγιονάκη, 1947), 31.

¹⁹ Ξενοφών Κοντιιάδης, *Η περιπετειώδης ιστορία των επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821-Η θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας* (Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 2021), 178.

Στη σύγχρονη εποχή, το πλήθος των «αγανακτισμένων» της περιόδου 2011-2012 με την ετερόκλητη σύνθεσή του εξέθρεψε τόσο την απονενοημένη ελπίδα της απαλλαγής από τη μνημονιακή λιτότητα «με ένα άρθρο και με ένα νόμο», όσο όμως και το πολιτικό έκτρωμα της Χρυσής Αυγής. Πρόκειται νομίζω για προϊόν της κρίσης νομιμοποίησης που είναι σύμφυτη με τον ελληνικό ιακωβινισμό. Όμως στην ίδια πολιτική και συνταγματική παράδοση του ιακωβινισμού εντάσσεται επίσης και το μαχητικό και ασυμβίβαστο πνεύμα με το οποίο ένα μέρος του πολιτικού και νομικού κόσμου της χώρας αντιτάχθηκε με σθένος και απέκλεισε οποιοδήποτε ενδεχόμενο ενσωμάτωσης νεοαζιστικών μορφωμάτων (Χρυσή Αυγή) στην ελληνική πολιτική ζωή και συνταγματική τάξη.²⁰ Ο ιακωβινισμός, εξ άλλου, είναι διαβόητος για τις αντιφάσεις του και τη δυσκολία να οριστεί με σαφήνεια το περιεχόμενό του.²¹

VII. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το καταληκτικό ερώτημα είναι πρόδηλο: θα μπορέσει η Ελλάδα να σπάσει τον φαύλο κύκλο του ιακωβινισμού και να αποκτήσει κράτος αμερόληπτο, οικονομικά εξορθολογισμένο και αποτελεσματικό; Οι τεχνολογικές προκλήσεις της ψηφιακής εποχής και η απειλή της ειρήνης στο Αιγαίο καθιστούν σαφές ότι το αίτημα αυτό είναι για τη χώρα μας και τον λαό μας υπαρκτικό.

²⁰ Γιάννης Τασόπουλος, «Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της», *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου* 12 (2020), 1086 (§ 9 Η ωριμότητα του ελληνικού συνταγματισμού στη σύνθεση του δημοκρατικού πλουραλισμού με την ιακωβίνικη συνιστώσα της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης).

²¹ Τασόπουλος, «Η ιακωβίνικη συνιστώσα», ό.π., 104.

Γ΄
ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΔΥΟ ΠΡΟΕΔΡΩΝ:
Η ΒΟΥΛΗ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΟΝΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ
(2010-2021)

ΣΥΖΗΤΟΥΝ

ΟΙ Κ.Κ. ΚΩΣΤΑΣ ΤΑΣΟΥΛΑΣ & ΝΙΚΟΣ ΒΟΥΤΣΗΣ.

ΣΥΝΤΟΝΙΖΕΙ Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Ν.Κ. Αλιβιζάτος

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: Κατ' αρχάς, θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες του Πανεπιστημίου μας και του εδώ παρόντος κ. Πρύτανη για την προθυμία του σημερινού και του προηγούμενου Προέδρου της Βουλής να μετάσχουν στη συζήτηση αυτή. Θέλω, επίσης, να σας καλωσορίσω στην αίθουσα «Αργυριάδη» για κάτι το οποίο, νομίζω, δοκιμάζουμε για πρώτη φορά: να συζητήσουμε δηλαδή απευθείας Πανεπιστήμιο και Βουλή, με φόντο τους πολύ στενούς δεσμούς μας. Σας θυμίζω ότι πριν από τρία χρόνια οργανώσαμε με επιτυχία την έκθεση για τα 180 χρόνια του Πανεπιστημίου στο Περιστύλιο της Βουλής, όπου μας είχατε φιλοξενήσει εσείς.

Προσβλέποντας, συνεπώς, σε αυτή τη στενότερη επικοινωνία, σας καλωσορίζω, Κύριοι Πρόεδροι. Θέμα της συζήτησής μας είναι «Η Βουλή στη δίνη των δύο κρίσεων (2010-2021)», έτσι όπως την είδατε εσείς από την επισημότερη δυνατή θέση. Ήσασταν, στο μεγαλύτερο διάστημα αυτής της περιόδου, Πρόεδροι της Βουλής και το ερώτημα είναι πώς τα καταφέραμε να βγούμε ως κοινοβουλευτική δημοκρατία (ασπροπρόσωποι), μέσα από δύο τόσο σημαντικές κρίσεις, οι οποίες άλλοτε, πιθανότατα, θα μας οδηγούσαν σε περιπέτειες.

Ένα πρώτο συμπέρασμα από τις προηγηθείσες εισηγήσεις, κύριε Βούτση, είναι ότι η Βουλή των Ελλήνων, καθ' όλη τη διαδρομή του εικοστού αιώνα, κατάφερε να διατηρήσει τη νομιμοποίησή της, παρά τις πέντε μεγάλες αποχές από τις εκλογές σημαντικών πολιτικών μερίδων, το 1910, το 1915, το 1923, το 1935 και το 1946. Οι διαδοχικές Βουλές, και οι εκλογές από τις οποίες αυτές προέκυπταν, παρέμειναν στο επίκεντρο των

πολιτικών εξελίξεων της χώρας, κάτι το οποίο δεν συνέβη, κατά την ίδια περίοδο, σε άλλες χώρες, που παραδοσιακά θεωρούνται πολύ πιο προηγμένες συνταγματικά από εμάς. Οι εκτροπές που σημειώθηκαν στον 20ό αιώνα, λόγω των δύο μεγάλων εθνικών κρίσεων –του Εθνικού Διχασμού στον Μεσοπόλεμο και του Εμφυλίου πολέμου μεταπολεμικά– ήταν συγκριτικά βραχυχρόνιες: έτσι, η Βουλή διατήρησε τη νομιμοποίησή της. Να κάτι που θα ενταχθεί στη συζήτηση για τον απολογισμό αυτής της δεκαετίας. Περαιτέρω, σε ό,τι με αφορά, θεωρώ πάρα πολύ σημαντικό το ότι οι πολιτικές εναλλαγές που σημειώθηκαν το 2015 και το 2019, πραγματοποιήθηκαν χωρίς να χυθεί ούτε σταγόνα αίματος. Ήταν βελούδινες. Κάτι που θεωρώ αδιάψευστη ένδειξη πολιτικού πολιτισμού.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα της αποψινής βραδιάς είναι ότι η ακραία όξυνση αποτελεί διαχρονικό χαρακτηριστικό του ελληνικού κοινοβουλευτισμού. Με άλλα λόγια, είχαμε «αντιπαραθετικές» και όχι «συναινετικές» Βουλές και αυτό το χαρακτηριστικό επιβεβαιώθηκε, νομίζω, και κατά την τελευταία περίοδο. Όξυνση, αλλά και με κάποιες δικλίδες ασφαλείας. Δηλαδή, σε κάποιες στιγμές ακραίας όξυνσης της κομματικής διαμάχης, έχει κανείς την αίσθηση ότι το πολιτικό σύστημα το σκέφτηκε και είπε ένα συλλογικό «στοπ». Εκπλήσσοντας τους πάντες, φαίνεται σαν να είπε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ακραίο σημείο, το οποίο δεν θα πρέπει με τίποτα να ξεπεράσουμε.

Στο παρελθόν, κύριε Τασούλα, ο συνηθέστερος λόγος για τον οποίο ξεκινούσε η παραβίαση του Συντάγματος σε όλες τις μεγάλες κρίσεις του 20ού αιώνα, ήταν ο τρόπος ψήφισης των νόμων. Σας θυμίζω ότι με το «δεις κατ' άρθρον, μία κατ' αρχήν και μία στο σύνολο» στο Σύνταγμα του '11, για να ψηφιστεί ένας νόμος χρειαζόνταν τρεις μήνες. Σήμερα, με το «εφ' άπαξ κατ' αρχήν, κατ' άρθρο και στο σύνολο», το διάστημα αυτό έχει συντμηθεί πολύ. Μια μεγάλη τομή του Συντάγματος του 1975 είναι ότι, με τις πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, συνταγματοποιήθηκαν οι παλιοί αναγκαστικοί νόμοι. Η εκτροπή, με άλλα λόγια, νομιμοποιήθηκε και δεν χρειάζεται πλέον να παραβιάζεται χωρίς προσχήματα το Σύνταγμα για να κυβερνηθεί η χώρα. Ακόμη, με την παράγραφο 4 και την παράγραφο 5 του άρθρου 76 επιτρέπεται πλέον η σύντμηση στο ελάχιστο του χρόνου συζήτησης των νομοσχεδίων, μέσω της διαδικασίας του κατεπείγοντος και του επείγοντος αντίστοιχα.

Μήπως αυτά τα δύο, δηλαδή οι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου του

άρθρου 44, από τη μια, και το κατεπαίγον και το επείγον του άρθρου 76 από την άλλη, ήταν οι δικλείδες που σας διευκόλυναν πραγματικά πάρα πολύ στα χρόνια της κρίσης, πρώτα στην εποχή των Μνημονίων και εν συνεχεία τα χρόνια της πανδημίας; Θέλετε να ξεκινήσουμε με σάς κ. Βούτση;

Νίκος Βούτσης: Κύριε Πρύτανη, κύριε συντονιστή της ημερίδας, της πολύ ενδιαφέρουσας αυτής δουλειάς, σας ευχαριστώ παρά πολύ που μου δίνετε αυτή την ευκαιρία. Έστω ως τίτλος, θα θέσω κάποια θέματα που νομίζω απασχολούν ήδη και θα απασχολήσουν και το επόμενο διάστημα πάρα πολλούς μελετητές, διότι αυτή η 10ετία-12ετία ήταν και είναι πάρα πολύ ιδιαίτερη, καθώς εκτυλίχθηκε μέσα σε πολλαπλές κρίσεις, διεθνείς και άλλες. Κρίσεις τις οποίες κάθε φορά θεωρούμε ότι τις έχουμε δει, ότι έχουν τελειώσει. Βλέπουμε την αλληλοεμπλοκή τους, αλλά έρχεται και μία επόμενη κρίση –οικονομική, κοινωνική κρίση, μεταναστευτικό, προσφυγικό, κλιματική κρίση, πανδημία, πόλεμος. Δηλαδή, θα αναρωτιέται κανείς, πού θα τελειώσει; Δεν θα τελειώσει γιατί όλα αυτά στη σύγχρονη εποχή είναι φανερό πια σε πολύ μεγάλο βαθμό ότι αλληλοσυνδέονται, ανατροφοδοτούνται, αλληλοεμπλέκονται και διαμορφώνουν επίδικα, μέσα στα οποία βρεθήκαμε και εμείς αυτά τα χρόνια, μέσα στην ιδιαιτερότητα της χώρας, σε μια χώρα η οποία οδηγήθηκε στη χρεοκοπία. Ο κοινοβουλευτισμός πιστεύω ότι και στάθηκε στα πόδια του και ανανεώθηκε μέσα από την αντιμετώπιση αυτών των καταστάσεων, μέσα στα κρισιακά περιβάλλοντα, τα οποία ζήσαμε. Συνηθίζουμε να λέμε πως υπάρχει πυκνός πολιτικός χρόνος. Το είπαμε πριν από 10 χρόνια, πριν από 8, το ζήσαμε –μεγάλες αλλαγές, γρήγορες, σε πολλά ζητήματα. Είναι φανερό ότι αυτός ο χρόνος πυκνώνει όλο και περισσότερο και γίνονται όλο και περισσότεροι αυτοί οι χρόνοι, μέσα στους οποίους γίνονται αλλαγές, τις οποίες μόνο μέσω και της ψηφιακής-τεχνολογικής επανάστασης είναι δυνατό να προσεγγίζουμε και να συζητάμε διεθνώς, διότι παράγουν συνεχώς επίδικα πάνω στις ανισότητες, στην όξυνση αυτών των ανισοτήτων κ.λπ.

Ιδού, λοιπόν, οι τίτλοι που σας ανήγγειλα:

1ο ΖΗΤΗΜΑ: Η λειτουργία της Βουλής μέσα σε καθεστώς μνημονιακών δεσμεύσεων. Για πρώτη φορά συνέβη –ελπίζω να μην ξανασυμβεί ποτέ– στο πρώτο, το δεύτερο και το τρίτο Μνημόνιο, να είναι υποχρεωμένη η

Βουλή να κυρώνει όγκους συμπεφωνημένους από την εκάστοτε κυβέρνηση, αρχικά με την τρόικα, ύστερα με τους λεγόμενους θεσμούς κ.λπ., για να ψηφιστούν, χωρίς να μπορεί να αλλάξει τίποτα –τι να το κάνω εγώ το επείγον, το κατεπείγον και όλα αυτά που πολύ σωστά ανέφερε ο κύριος Αλιβιζάτος για την τεχνική της νομοθετικής διευκόλυνσης και επιτάχυνσης, τα οποία όμως έχουν την αξία τους μόνο σε καιρούς κανονικότητας. Το ότι η Βουλή ήταν αναγκασμένη –δεν υπάρχει βέβαια τίποτα αναγκαστικό– και εκ των πραγμάτων αντιμετώπισε μια τέτοια κατάσταση, δηλαδή με μνημονιακές δεσμεύσεις εφ' όλης της ύλης, και οι οποίες, χωρίς να έχει τη δυνατότητα να τις τροποποιήσει μέσα από μία ζωντανή συζήτηση, έπρεπε να ψηφιστούν ή να καταψηφιστούν, ήταν ένα πρωτοφανές γεγονός το οποίο δοκίμασε προφανώς την εγκυρότητα της κοινοβουλευτικής διαδικασίας. Σιγά να μην κάναμε επιτροπές, δυο, τρία ή τέσσερα άτομα, όπως συνήθως, για να ετοιμαστούν τα νομοσχέδια ή τα νομοθετήματα, να καλέσουμε φορείς, να ανταλλάξουμε απόψεις. Δεν γινόταν, δεν μπορούσε να γίνει. Ένα ζήτημα είναι αυτό πάρα πολύ σοβαρό. Ήταν πλήγμα και ταυτόχρονα δοκιμασία για τις περιόδους αυτές της Βουλής.

2ο ΖΗΤΗΜΑ: Υπήρξαν κυβερνήσεις συνεργασίας, τέσσερις, μέσα σε επτά χρόνια, όπου το μόνο προηγούμενο ήταν αυτό στο οποίο αναφέρθηκε πρωτίτερα ο κ. Αλιβιζάτος, της συγκυβέρνησης του '89. Η χώρα δεν έχει ούτε την κουλτούρα –όπως λέμε εμείς– της απλής αναλογικής: πάντως, σε κάθε περίπτωση, δεν έχει την κουλτούρα της κυβέρνησης συνεργασίας. Σχηματίστηκαν τέσσερις κυβερνήσεις συνεργασίας: του Λουκά Παπαδήμου, η τρικομματική (μετέπειτα δικομματική), του Αντώνη Σαμαρά και οι δύο του ΣΥΡΙΖΑ με τους ΑΝΕΛ. Τέσσερις κυβερνήσεις συνεργασίας κομμάτων, όχι πάντοτε προφανώς της ίδιας μήτρας, ούτε των ίδιων προγραμματικών θέσεων, αλλά ήταν της ανάγκης. Για να υπάρξει και να λειτουργήσει ο κοινοβουλευτισμός. Και λειτούργησε. Εμείς –λέω το «εμείς» γιατί κάποιες στιγμές αντιλαμβάνεστε ότι παίρνω μια απόσταση από τον πολιτειακό ρόλο που είχα και μιλάω και με βάση το πώς έζησα τα πράγματα– δεν είχαμε απόλυτη πλειοψηφία, όπως έχει η παρούσα κυβέρνηση, ήμασταν επί ξύλου κρεμάμενοι σε σοβαρότατα νομοσχέδια –δεν μιλάω μόνο για τα μνημονιακά κ.λπ.– τα οποία εντάσσονταν σε ένα παράλληλο πρόγραμμα για ελευθερίες, για δικαιώματα, και τα οποία θέλαμε να προσεγγίσουμε και που τελικά ψηφίστηκαν με ψήφους άλλοτε από το Ποτάμι,

άλλοτε από το ΚΙΝΑΛ, άλλοτε πάλι από τους ΑΝΕΛ. Έτσι, όμως, τελικά ο κοινοβουλευτισμός λειτούργησε και προχώρησε, και σε αυτό συμφωνώ απολύτως με τον κ. Αλιβιζάτο στην εισαγωγή που έκανε στη θεματική μας.

3ο ΖΗΤΗΜΑ: Η παρουσία της Χρυσής Αυγής, με την ψήφο του ελληνικού λαού. Είναι προφανές πως ήταν ένα ξένο σώμα κατ' ουσίαν, διότι δεν έκρυβαν ότι ήταν ανοικτά της αντίληψης ότι «μπαίνουμε για να το διαλύσουμε» — αυτό που είχε πει ο Goebbels, αν θυμάμαι καλά. Εξερχόμενος από τη γερμανική Βουλή, προτού ο Χίτλερ πάρει την πλειοψηφία, είπε «φόρα παρτίδα» ότι μπήκαμε στη Βουλή για να πάρουμε την πλειοψηφία και για να τη διαλύσουμε. Δεν το έκρυβαν ποτέ πως ήταν εναντίον της δημοκρατίας. Η παρουσία της Χρυσής Αυγής ήταν κάτι πάρα πολύ σημαντικό, το οποίο θα μπορούσε να είχε διαλύσει τα πάντα. Δεν ήταν εύκολη η συμπεριφορά μας, από κοινού με τις υπόλοιπες δυνάμεις — και τη ΝΔ και το ΚΙΝΑΛ και άλλες — να συμπεριφερθούμε και να διαχειριστούμε αυτό το φαινόμενο. Δεν ήταν εύκολο, όπως παρουσιάστηκε μετά τη δίκη της Χρυσής Αυγής, να λύσει η Βουλή το θέμα. Πολλές φορές με είχαν ρωτήσει: γιατί δεν κάνατε κάτι; Κάναμε κινήσεις, όπως θυμάστε, κόψαμε τη χρηματοδότηση, με διακομματική πράξη. Εγώ ο ίδιος, όταν μίλαγε η Χρυσή Αυγή και ο Μιχαολιάκος και άδειαζε η αίθουσα, προήδρευα πάντοτε στις συνεδριάσεις, μήπως ακούσω κάτι και επί τόπου παρέμβω. Ή πήγαινα ως βουλευτής και καθόμουν από κάτω όταν μίλαγαν διάφοροι — δεν θέλω να πω τα ονόματά τους, είναι ήδη καταδικασμένοι —, για να ακούσω αυτά τα οποία έλεγαν και αν θα έπρεπε επί τόπου να πάμε στην επιτροπή δεοντολογίας ή να απαντήσουμε — τα φώτα ήταν πάνω μας.

Την ίδια ώρα ήμασταν υποχρεωμένοι να τους φερόμαστε «με το γάντι» ως προς τη συμμετοχή τους στις επιτροπές, στον κατάλογο των ομιλητών. Θυμάμαι σαν τώρα την εκλιπούσα Φ. Γεννηματά, που είχε μια πολύ αξιόλογη παρουσία μέσα στη Βουλή, πως από την πρώτη στιγμή έλεγε «αύριε Πρόεδρε μην τηρήσετε τη σειρά με την οποία έχουν βγει τα κόμματα για το πώς θα μας καλείτε. Αφήστε τους κάπου στο τέλος». Έγιναν βίαια γεγονότα, πολλά, μέσα στη Βουλή. Υπήρξαν αντιμαχίες πολύ σοβαρές, τις οποίες ξέρετε, στις οποίες είχαν παρέμβει ο κ. Δήμας, ο κ. Δένδιας και άλλοι. Υπήρχαν δηλαδή και μέσα στη Βουλή επεισόδια, όπως αυτά που έγιναν τότε με τον Μπαλτάκο κ.λπ. Έγιναν και δύο βίαιες προσπάθειες κατάληψης της Βουλής. Στην πρώτη μαζέψαμε τριάντα σακιά, δύο φορτηγά, με

βίδες και μάρμαρα από την επίθεση που είχε γίνει, θυμάμαι σαν τώρα, στις εννιά το βράδυ και η άλλη ήταν στο μεγάλο συλλαλητήριο για τη συμφωνία των Πρεσπών, που αποσπάστηκαν από τον κύριο όγκο των συγκεντρωμένων και έκαναν προσπάθεια κατάληψης της Βουλής επί ώρες, με πολλούς τραυματίες αστυνομικούς κ.λπ. Ήταν δύο επιθέσεις οι οποίες δεν είχαν επαναληφθεί προηγουμένως, για βίαιη κατάληψη. Δεν μένω περισσότερο σε αυτό αλλά όπως αντιλαμβάνεστε ήταν κάτι το εξαιρετικά σημαντικό.

4ο ΖΗΤΗΜΑ: Διάλυση κομμάτων. Τρία κόμματα διαλύθηκαν εν κινήσει, μέσα στη Βουλή. Ενώ διαρκούσε η βουλευτική περίοδος και η τρίτη-τέταρτη σύνοδος: το κόμμα του κ. Λεβέντη, οι ΑΝΕΛ και το Ποτάμι δεν είχαν τους απαιτούμενους πέντε βουλευτές για να συνεχίσουν να παρίστανται ως κόμματα. Δηλαδή ήταν Βουλές που ξεκινούσαν με 8 (κόμματα) και τελείωναν με τους βασικούς 4: ΚΚΕ, ΝΔ, ΠΑΣΟΚ-ΚΙΝΑΛ, που ήταν και σε όλη τη μεταπολίτευση κεντρικά στοιχεία με την παρουσία τους, και τον ΣΥΡΙΖΑ, βέβαια, που ανεδείχθη ιλιγγιωδώς και ήταν σαν συνέχεια κατά κάποιο τρόπο του ΚΚΕ εσωτερικού κ.λπ. Γινόταν σημαντική δουλειά από την επισημονική υπηρεσία για να δούμε αν και τότε διαλύεται ή δεν διαλύεται (ένα κόμμα). Και όλα αυτά και με πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσά τους.

Τώρα έρχομαι σε ζητήματα που επούλωναν και διαμόρφωναν, κατά τη γνώμη μου, μια υποστήριξη προς τη Βουλή και τον λαό. Διότι είναι φανερό πως η χρεοκοπία της χώρας, η οποία ήταν πραγματική και η οποία οφείλεται σε συγκεκριμένες πολιτικές και συγκεκριμένα κόμματα –προφανώς δεν κάνουμε αυτή τη συζήτηση εδώ αλλά δεν έγινε εν κενώ ούτε κατά τύχη κάποια στιγμή–, για μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης («χρεώθηκε») στη Βουλή, σε όλους τους βουλευτές αδιακρίτως. Δεν ήταν εύκολο να αναταχθεί αυτό το κλίμα. Και κάναμε, επαναλαμβάνω, πάλι με συναίνεση –δεν είχαμε ποτέ διαφωνία στις πρωτοβουλίες που παίρναμε– αρκετά βήματα πιστεύω για να υπάρξει αυτή η ανάταξη και ήθελα να τα αναφέρω.

Προσπάθεια για τη συνταγματική αναθεώρηση, που έγινε σοβαρή συζήτηση και φάνηκε το πολιτικό σύστημα ότι –και μέσα από την εμπειρία των κρίσεων, των Μνημονίων κ.λπ. –ήθελε να αναπροσαρμόσει, όχι οριακά, όπως είχε γίνει αμέσως προηγούμενα αλλά λίγο περισσότερο, την αρχιτεκτονική. Και ήταν μια σωστή συζήτηση.

Έγινε, επίσης, μια πολύ μεγάλη προσπάθεια –τότε δεν είχαμε πανδημία– εξωστρέφειας της Βουλής, το λέω ευθέως. Μέσα σε εκείνα τα δύσκο-

λα χρόνια, ξέρετε πολύ καλά, ότι ανοιχτήριαν θέματα, π.χ. ο φάκελος της Κύπρου, όπου ήδη έχουν δημοσιευθεί εννέα τόμοι και πρέπει να δημοσιευθούν άλλοι είκοσι, σε κοινή συνεργασία με τους συναδέλφους μας στην Κύπρο, μπήκε το θέμα των γερμανικών αποζημιώσεων και έγιναν κατάλληλες κινήσεις προς τη Γερμανία, άνοιξε το θέμα του Άουσβιτς και της μόνημης έκθεσης εκεί και αποκτήσαμε πολύ πιο στενές σχέσεις με ανθρώπους και κατηγορίες ολόκληρες συμπολιτών που είχαν δεινοπαθήσει και έγιναν πάρα πολλές εκδηλώσεις σε ολόκληρη την Ελλάδα: μνημειακές, εκθέσεις, επιχορηγήσεις της Βουλής για συντήρηση μνημείων, για αποκατάσταση μνημείων, εκδόσεις. Από 70 χιλιάδες τον χρόνο έφτασαν τους 120 χιλιάδες οι επισκέπτες της Βουλής, μαθητές και κόσμος ο οποίος πέρανε από τις εκθέσεις που φιλοξενήσαμε, όπως και η δική σας. Αυτό έγινε την ίδια ώρα – σας το λέω ευθύτατα– που γινόταν π.χ. το δημοψήφισμα ή μήνες μετά που αυτή η υπόθεση είχε φτιάξει, είχε διαμορφώσει («στρατόπεδα») στην κοινωνία. Παρ’ όλα αυτά αυτή η εξωστρέφεια, με πάρα πολλούς τρόπους, και διπλωματία, βοήθησε, πιστεύω, πάρα πολύ στο να διαμορφωθεί μια πολύ καλύτερη σχέση και να αποκατασταθεί το κύρος του Κοινοβουλίου μέσα σε πολύ δύσκολες στιγμές. Πιστεύω πως ήταν μια προσπάθεια αναστήλωσης και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και αυτό ήταν σημαντικό.

Τελειώνοντας, σιγά σιγά, θέλω να πω ότι συνέβη και κάτι άλλο πάρα πολύ σημαντικό. Ανεξάρτητα από τις σημερινές αντιπαραθέσεις και από το τι θα γίνει στις προσεχείς εκλογές, ανεξάρτητα από το αν αναδιαμορφώνεται τώρα ένα περίπου τριπολικό σύστημα έναντι της θεωρίας του «ενάμισι κόμματος» ή του κλασικού συστημικού δικομματισμού της Μεταπολίτευσης, και όλα αυτά που τα έχει αναλύσει εξαιρετικά και ο Ηλίας Νικολακόπουλος, αλλά τα ζούμε, τα βιώνουμε όπως αναδιαμορφώνονται οι πολιτικές δυνάμεις, ανεξάρτητα από όλα αυτά, μια δύναμη της Αριστεράς ήρθε στα πράγματα – κέρδισε δύο εκλογές, είναι παρούσα τώρα και θα είναι παρούσα ανεξάρτητα από το αν θα είναι πρώτο ή δεύτερο (κόμμα) ή αν θα συμμετέχει σε κυβερνήσεις– σε πρωταγωνιστικό ρόλο μέσα στο κοινοβούλιο, και αυτό λειτούργησε, κατά τη γνώμη μου, απολύτως εξισοροπητικά με την έννοια της διαμεσολάβησης και της εκπροσώπησης και είναι σημαντικό. Δεν έχει γίνει στην Ευρώπη σε πολλές χώρες, δεν έχει γίνει μέσα σε κρίσεις. Και μάλιστα, θεωρώ πολύ σημαντικό–επιτρέψτε μου εδώ πάλι για μισό λεπτό να αποστασιοποιηθώ από τον ρόλο μου– το ότι υπήρξε η συμφωνία των Πρεσπών που έδωσε μια πολύ μεγάλη ανακούφιση σε

ένα από τα κορυφαία προβλήματα που αποσταθεροποιούσαν την εξωτερική μας πολιτική και την ευρύτερη περιοχή, ανεξάρτητα από το ποιες δυνάμεις το δέχθηκαν, ή με ποιο τρόπο έγινε κ.λπ. –δεν μπαίνω στο θέμα της αντιπαράθεσης. Όπως και, επίσης, βγήκαμε από τον κύκλο των μνημονιακών δεσμεύσεων με την κοινωνία όρθια, με πολλά ενδεχομένως τραύματα, τα οποία έχουν σε έναν βαθμό επουλωθεί, αλλά και με ένα, για πρώτη φορά στη χώρα μας και που δεν έχει καμμία σχέση με όλα τα προηγούμενα που ακούσαμε, πολύ μεγάλο ταμείο, το οποίο δεν έγινε από καλή διάθεση, αλλά διότι ήταν όρος για να γίνει αναδιάρθρωση του χρέους, αυτά τα δεκάδες δισεκατομμύρια (ευρώ), για τα οποία και η κυβέρνηση που διαδέχθηκε, μέσα σε πολύ δύσκολες συνθήκες με την πανδημία και τα άλλα, μπόρεσε και μπορεί να δανειζεται με πολύ μικρότερα επιτόκια κ.λπ. Έγιναν πράγματα, δεν θα μιλήσω τώρα, για την ανεργία ή την υγεία κ.λπ.

Κλείνω με το θέμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: ήταν απόλυτα φυσικό να δοκιμαστούν οι σχέσεις μας με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αν δείτε καθέννας που βγαίνει στη σύνταξη από αυτούς τους κυρίους και τις κυρίες, όπως την κυρία Μέρκελ, που έπαιξε κεντρικό ρόλο, αλλά και όσους συμμετείχαν στην τρόικα κ.λπ., τι αναφέρουν στα απομνημονεύματά τους, όλοι τους κάνουν μια αυτοκριτική, κατόπιν εορτής βέβαια, για τον ρόλο που έπαιξε η Ευρώπη –για να μην αναφέρω και το ΔΝΤ– για την επίλυση του προβλήματος της χρεοκοπίας της χώρας, χωρίς την απαιτούμενη αλληλεγγύη. Διότι όταν απαιτούσαν από την πρώτη κυβέρνηση –για αυτό και άλλαξαν τρεις κυβερνήσεις ενώ το ΠΑΣΟΚ είχε πολύ μεγάλη πλειοψηφία– να κάνει δημοσιονομική προσαρμογή 24% μέσα σε δώδεκα μήνες, αυτό δεν γινόταν, δηλαδή ή θα γονάτιζε την κοινωνία ή (οι πολίτες) θα έβγαιναν στους δρόμους. Δεν φέρθηκε καλά η ΕΕ στην περίπτωση της χώρας (μας), δοκιμάστηκε η σχέση μας, αλλά πιστεύω τελικά σφυρηλατήθηκε μια μεγαλύτερη ενότητα στο πλαίσιο της ΕΕ από όλες τις πλευρές, και από αυτό που εγώ ονομάζω αριστερό ευρωπαϊσμό. Θέλω να σας πω ευθύτατα ότι ποτέ, ούτε μια στιγμή, δεν έπαιξε η κυβέρνηση, ή δεν παίζαμε, διότι ήμουν και εγώ υπουργός το πρώτο εξάμηνο, με την ιδέα της εξόδου από την ΕΕ. Ούτε μια στιγμή. Και, βεβαίως, αυτό ήταν και το γενεσιουργό αίτιο του πόσο «εύκολα», κάτω από την επήρεια του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος αλλά και των αναγκών, και της άτεγκτης από την άλλη πλευρά στάσης, έγινε και η στροφή, η οποία έγινε ενώπιον του ελληνικού λαού και ενεκρίθη κατά το ποσοστό που ενεκρίθη –καθαρά λόγια, καθαρές

συζητήσεις. Άρα και στο θέμα της ΕΕ. Όπως, επίσης, είναι σημαντικό το ότι συμπτύχτηκε πράγματι η πολιτική που την ακολουθεί και η παρούσα κυβέρνηση, το μέτωπο του Νότου, δηλαδή των χωρών που έφεραν στην επιφάνεια το κοινωνικό ζήτημα και των συγχλήσεων πάνω στα κοινωνικά θέματα, και μία σειρά από άλλες μεταρρυθμίσεις. Πιστεύω ότι τελικά η χώρα σε πολύ μεγάλο, πλειοψηφικό, μέρος, ενσωματώθηκε καλύτερα στην ανάγκη μιας ενεργούς παρουσίας και διεκδίκησης αλλά και στήριξης της ΕΕ για το μέλλον της χώρας. Και νομίζω ότι και αυτό τελικά εν τέλει ήταν πολύ σημαντικό. Ευχαριστώ.

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: Εμείς ευχαριστούμε πολύ, κ. Βούτση. Πριν δώσω τον λόγο στον κ. Τασούλα, θέλω απλώς να θυμίσω ότι, όπως φαίνεται, θα πρέπει κάθε φορά να περάσουμε μια πολύ έντονη κρίση, η Ιστορία αυτό διδάσκει, για να συνειδητοποιήσουμε την ανάγκη ενότητας. Η ευρωπαϊκή αλληλεγγύη τελικά ενισχύθηκε με την ελληνική περίπτωση, όπως και σήμερα με τον πόλεμο της Ουκρανίας.

Νίκος Βούτσης: Και με την πανδημία πήγε καλά.

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: Με την πανδημία επίσης πήγε καλά. Και τώρα θα δούμε πώς (θα πάει). Αλλά τελικά προχωρεί με κρίσεις. Δηλαδή όταν τα πράγματα είναι ήσυχα, εκτοξεύονται οι εθνικισμοί και οι ατομισμοί και τελικά ξεχνάμε την ανάγκη συγχλήσεων. Κύριε Πρόεδρε, έχετε τον λόγο.

Κώστας Τασούλας: Ήθελα, κύριε καθηγητά, με τη σειρά μου, κύριε Πρότανη, να σας ευχαριστήσω για την πρόσκληση που μας απευθύνετε για αυτή την εκδήλωση που γίνεται στο πλαίσιο των γενικότερων δραστηριοτήτων του Πανεπιστημίου Αθηνών, λόγω της συμπληρώσεως δύο αιώνων από την Επανάσταση του 1821. Οι περιπέτειες του ελληνικού κοινοβουλευτισμού είναι ένα θέμα πολύ γοητευτικό, συνάδει απολύτως με τον σκοπό αυτών των πνευματικών αναζητήσεων και ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός έπαιξε βαρύνοντα ρόλο στην πορεία του έθνους από πολύ νωρίς, έστω θεωρητικώς. Γιατί ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός ως προς το θεσμικό του οπλοστάσιο υπήρξε αρχήθεν πολύ πιο πρωτοποριακός από

την κοινωνική κατάσταση και πάντα προηγείτο το θεσμικό οπλοστάσιο της χώρας σε σχέση με την αντίληψη που είχαμε εμείς για τους θεσμούς. Γιατί τελικά είμαστε λίγο και του «ανομολόγητου» εδώ στην Ελλάδα σε σχέση με το πώς πραγματικά αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα και προτιμούμε να κάνουμε τη δουλειά μας εις τη χωρία του ανομολόγητου και εις τη χωρία του δημόσιου λόγου, δηλαδή της έκφρασης, να επιζητούμε το ιδεώδες, ενώ στην πράξη είμαστε αρκετά πιο κυνικοί, αρκετά πιο ιδιοτελείς, αρκετά πιο πελατειακοί. Αυτή η διάταξη έγινε πολύ έκδηλη σε έναν από τους σημαντικούς μελετητές του ελληνικού πολιτικού φαινομένου, τον Jeanne Maynaud, ο οποίος στα μέσα της δεκαετίας του '60 έγραψε με τη βοήθεια του Νοταρά και του Μερλόπουλου, το περίφημο βιβλίο για τις πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, όπου καταλήγει στο συμπέρασμα πως η πιο ισχυρή επαφή ανάμεσα στον πολίτη και στον πολιτικό είναι αυτή η σιωπηρή διαπραγμάτευση για το περιώνυμο θέμα του «φρουφετιού» –είναι αυτό που εγώ χαρακτήρισα ως ανομολόγητο.

Δεν θα πάω στις απανωτές κρίσεις που διαχειριστήκαμε ως κοινοβούλιο τα τελευταία δέκα χρόνια χωρίς να οπισθοχωρήσω λίγο χρονικά για να δούμε για ποιο κοινοβούλιο μιλάμε, για ποια χώρα μιλάμε, για ποιο εκλογικό σώμα μιλάμε, και πώς διαχειριστήκαμε όλοι μαζί, ο καθένας με τον τρόπο του, αυτή την πρωτόγνωρη απανωτή κρίση που μας χτύπησε από το '10 και μετά και που ελπίζουμε να μην τριτώσει με την παράταση και τη διεύρυνση των επιπτώσεων που έχει η πολεμική σύρραξη που ξέσπασε από την πολεμοχαρή εισβολή της Ρωσίας στην ακίνδυνη, θεωρώ εγώ, Ουκρανία. Ας ελπίσουμε δηλαδή ότι είναι δύο οι κρίσεις, κ. Αλιβιζάτο, που καλούμεθα να μνημονεύσουμε και όχι ότι έρχεται κατά πάνω μας άλλη μία εντελώς αφόρητη.

Ανέφερε ο κ. Βούτσης την περίπτωση της διαχείρισεως της κρίσης της *de facto* χρεοκοπίας. Είπε τις πλευρές που θεωρεί σημαντικές και είναι. Εγώ θα ήθελα να διευρύνω αυτή την οπτική και να πω ότι στην πραγματικότητα η διαχείριση της οικονομικής κρίσης ήταν ένα σοκ και για το λεγόμενο πολιτικό σύστημα της χώρας, που αναγκάστηκε, ένα μέρος του τουλάχιστον, να αντικρύσει κατάματα αυτό που ηρνείτο να αντικρύσει επί σειρά ετών προ της εκδήλωσης της κρίσης: ακόμη και όταν η κρίση δηλαδή εκκολαπτόταν, αρνούμασταν να το δούμε. Αποφασίσαμε λοιπόν κάποιοι από εμάς να αγνοήσουμε το περιβόητο πολιτικό κόστος. Αυτό νομίζω ήταν μια από τις βασικές ειδοποιούς διαφορές της συμπεριφοράς του λεγομένου

πολιτικού συστήματος μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Η φοβία έναντι του πολιτικού κόστους, η διαρκής κολακεία, οι παροχές, ο συναγωνισμός σε επιδίωξη μεγαλύτερης απόκτησης συμπάθειας και διεύρυνσης της επιρροής μέσω παροχών, αλλά και μέσω της διεύρυνσης του αιωνόβιου πελατειακού συστήματος, ήταν η μία πλευρά. Αλλά η ξαφνική κρίση που ήρθε κατά πάνω μας σήμανε τη μετάβαση από την περίοδο του όταν «οι θεοί ευλογούσαν» σε μία περίοδο του όταν «οι θεοί ξεχνούσαν», και ανάγκασε ένα σημαντικό μέρος του πολιτικού συστήματος να απαρνηθεί την τρεμαλέα του συμπεριφορά έναντι του πολιτικού κόστους.

Μία άλλη σημαντική επίπτωση, συνέπεια της de facto χρεοκοπίας, κατά τη γνώμη μου, είναι ότι αναπτύχθηκε στον δημόσιο λόγο για πρώτη φορά, πρωτοποριακά και όχι με μισόλογα ή με διάφορες υπεκφυγές, η έννοια της «ευθύνης» που έχουμε στο να ορίζουμε τη μοίρα μας ως λαός και ως αντιπρόσωποι του λαού. Δηλαδή, παράλληλα με τις θεωρίες συνωμοσίας ή τις θεωρίες ότι είμεθα θύματα μιας συναρπαστικών διαστάσεων τέλειων συνωμοσίας, αναπτύχθηκαν εξίσου εύλογες και πολύ πιο πειστικές κατά τη γνώμη μου θεωρίες ότι αυτά που συμβαίνουν είναι κατεξοχήν αποτελέσματα της δικής μας συμπεριφοράς, και ότι είναι η δική μας συμπεριφορά, διορθούμενη, που θα μας οδηγήσει σε έξοδο από την κρίση, αν αντιληφθούμε το πρόβλημα, αν πάψουμε να συμπεριφερόμαστε έτσι, και αν αναλάβουμε τις ευθύνες που μας αναλογούν –τόνους ευθύνης στο πολιτικό σύστημα, γραμμαρία ή κιλά ευθύνης στην πλευρά της κοινής γνώμης ή του λαού.

Μία άλλη εντυπωσιακή καινοτομία και καλό αποτέλεσμα της κρίσης είναι ότι ένα μέρος της κοινής γνώμης, αυτό που κάποτε το ονόμαζαν «σιωπηλή πλειοψηφία», αντελήφθη το πρόβλημα και έβαλε πλάτη –βαρυγκομώντας οικονομικά αλλά έβαλε πλάτη– σε όλες αυτές τις θυσίες που υπέστη προκειμένου η χώρα να αντικρύσει τις βαριές υποχρεώσεις της και να βγει στο ξέφωτο της οικονομικής ανάσας. Συνήθως ασχολούμαστε στην Ελλάδα με αυτούς που κραυγάζουν, με αυτούς που διαμαρτύρονται, με αυτούς που επιμένουν, με αυτούς που ζητάνε, με αυτούς που κατηγορούν, με αυτούς που καταγγέλλουν, με αυτούς που κάνουν μηνύσεις, και δεν ασχολούμαστε με αυτούς οι οποίοι τηρούν τις υποχρεώσεις τους, τηρούν τους νόμους, πληρώνουν τους φόρους τους, δεν σπάνε τζάμια, δεν φωνασκούν, δεν είναι υποζύγια βέβαια ή δουλοπρεπείς, έχουν μια άλλη πιο σιωπηλή –πιο νοικοκυρεμένη θα έλεγα με τη δική μου συντηρητική αντίληψη– συμπεριφορά, και αυτοί οι άνθρωποι, μέχρι πριν από λίγα χρό-

νια, υποεκπροσωπούνταν από το ελληνικό πολιτικό σύστημα, είτε διότι κάποιοι θεωρούσαν ότι «τους είχε στο τσεπάκι» –ιδίως η δική μου παράταξη, διότι οι άνθρωποι αυτοί συνήθως είναι πιο παραδοσιακοί, πιο συντηρητικοί– είτε γιατί δεν είχε νόημα να ασχολείσαι μαζί τους, επειδή δεν φώναζαν, δεν διαμαρτύρονταν, δεν αγανακτούσαν. Νομίζω, όμως, ότι είναι λίγο άδικο να παραγνωρίζουμε και αυτή την πλευρά του λαού. Βεβαίως υπήρχαν οι αγανακτισμένοι. Βεβαίως υπήρχαν αυτοί που ήθελαν και φώναζαν («να καεί η Βουλή»), να καεί, δηλαδή, το απείκασμα των επιλογών τους στην πραγματικότητα, και μάλιστα των πιο φευγαλέων επιλογών τους, γιατί η Βουλή συντίθεται από πρόσωπα τα οποία φευγαλέα εκπροσωπούν τον λαό, εν όψει της δυνατότητάς του, μετά από λίγα χρόνια, να τους ανακαλέσει. Αλλά εκτός από αυτούς, υπήρχαν και εκατομμύρια σιωπηλοί συμπολίτες μας που υπέστησαν και αυτοί τις οικονομικές συνέπειες της κρίσης, πλήρωσαν υπέρογκους φόρους, έχασαν δουλειές, μειώθηκαν τα εισοδήματά τους, αλλά κρατήθηκε η χώρα χάρη και σε αυτούς τους ανθρώπους μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση ώστε, ξεπερνώντας σιγά σιγά την κρίση, να διεκδικήσουμε σήμερα ένα καλύτερο μέλλον. Και νομίζω πως μία συνέπεια αυτής της αναγνώρισης και αυτού του σιωπηλού κόσμου είναι και το γεγονός ότι σήμερα αυτός ο κόσμος αισθάνεται ότι δεν υποεκπροσωπείται πια, αλλά έχει και αυτός μία εκπροσώπηση από πολιτικούς, ή μάλλον πολιτευόμενους –ο πολιτικός είναι το απόγειο που πρέπει κανείς να διεκδικεί, περισσότερο πολιτευόμενοι είμαστε, ελπίζω να καταστούμε πολιτικοί κάποτε. Νιώθει, λοιπόν, αυτός ο κόσμος ότι και αυτός εκπροσωπείται, με έναν διαφορετικό λόγο, μετά την κρίση, μετά τα διδάγματα της κρίσης, μετά τα παθήματα που έγιναν διδάγματα, και όλος αυτός ο δημόσιος λόγος, και από τους πολιτευόμενους και από τους δημοσιογράφους, τους πανεπιστημιακούς, περί ευθύνης, περί αλλαγών που πρέπει να γίνουν, περί μεταρρυθμίσεων, περί μιας οικονομίας η οποία πρέπει να είναι ισοζυγισμένη, που δεν πρέπει να είμαστε σπάταλοι, που πρέπει να σκεφτόμαστε τις επόμενες γενιές. Όλα αυτά που εθεωρούντο κάποτε σαν πεζά και μονότονα και καθόλου οραματικά, όλα αυτά στον δημόσιο λόγο απέκτησαν μια μεγαλύτερη βαρύτητα, μετά τα παθήματα της χρεοκοπίας, και ένα μέρος της κοινωνίας νιώθει ότι εκπροσωπείται περισσότερο ακούγοντας αυτά, παρά πριν που οι πάντες συναγωνίζονταν για το ποιος θα είναι περισσότερο δημοφιλής ή γενναϊόδωρος.

Πάμε τώρα στη διαχείριση της άλλης κρίσης, που ήρθε καπάκι μετά

την οικονομική, της κρίσης της υγειονομικής, πολύ πιο απροσδόκητης και με πολύ μεγαλύτερη αμηχανία στη διαχείριση αυτής της κρίσης, δεδομένου ότι αυτό είχε να συμβεί τουλάχιστον εκατό χρόνια –η Βουλή τότε δεν είχε καμμία ενασχόληση, δεν υπήρχε παγκόσμια υγειονομική κρίση. Ξεκινήσαμε τη Βουλή του '19 με έναν καλπασμό, θα έλεγα, στη νομοθεσία, υπήρχε μια ετοιμότητα νομοθετική από την πλειοψηφία, οδηγηθήκαμε σε έναν καλπασμό, ο οποίος μετά από τους πρώτους εννιά μήνες κόπασε, λόγω του ξεσπάσματος της πανδημίας. Δεν σας κρύβω ότι δεν ήμουν ούτε εγώ, ούτε οι συνεργάτες μου, ούτε ο πρώην Πρόεδρος, ούτε η διάσκεψη των Προέδρων, που κάθε εβδομάδα αποφασίζει για τη λειτουργία της Βουλής και για το έργο της, δεν ήμασταν έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε κάτι τέτοιο.

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: Κύριε Πρόεδρε, αναφερθήκατε στη Διάσκεψη των Προέδρων. Το ξέρετε ότι δεν υπήρχε μέχρι το 1986; Αυτό, τεχνικά, δεν είναι πάρα πολύ σημαντικό, το ότι τα λέτε μεταξύ σας στις κρίσιμες αποφάσεις;

Κώστας Τασούλας: Ναι. Προηγουμένως, ήταν ο Πρόεδρος και οι Αντιπρόεδροι. Οι οποίοι, όμως, Αντιπρόεδροι δεν ήταν από όλα τα κόμματα, γιατί μέχρι πρότινος ήταν μόνον από την πλειοψηφία. Άρα ήταν στην ουσία μία μάλλον μονήρης διοίκηση, τώρα έγινε πιο συλλογική και, τολμώ να πω, ίσως και πιο υπεύθυνη.

Αντιμετωπίσαμε, λοιπόν, αυτή την κρίση απροετοίμαστοι μεν αλλά όχι απροσάρμοστοι. Προσαρμοστήκαμε γρήγορα –«ανάγκη και θεοί πείθονται»– και φτάσαμε στο σημείο τις πρώτες εβδομάδες της υγειονομικής κρίσης να ακούμε βεβαίως τους ειδικούς, μεταξύ των οποίων και τον κύριο Πρύτανη, και να προσαρμόσουμε τη λειτουργία της Βουλής σε τέτοιο σημείο αριθμητικού περιορισμού, που σήμερα που το σκέφτομαι απορώ πώς βρήκαμε αυτή την αποφασιστικότητα να το κάνουμε. Η Βουλή, τους πρώτους μήνες της υγειονομικής κρίσης, όταν ψηλαφούσαμε το πρόβλημα της πανδημίας και δεν ξέραμε ακριβώς, ούτε οι υγειονομικοί, ούτε εμείς πολύ περισσότερο, περί τίνος πρόκειται, έφτασε στο σημείο να συνεδριάζει εν ολομειλία με έξι βουλευτές: ένας από κάθε κόμμα, με ομόφωνη απόφαση που πήραμε στη Διάσκεψη των Προέδρων, αλλά, για την οικονομία των αποφάσεων, αυτός ο ένας από κάθε κόμμα εκπροσωπούσε τις ψήφους όλων των βουλευτών του κόμματός του, γιατί βεβαίως αν ψήφιζαν έξι και ήταν

ένας από την πλειοψηφία και πέντε από την αντιπολίτευση θα παρέλυε το σύστημα. Απεδέχθημεν, δηλαδή, να γίνουμε αντιπρόσωποι των αντιπροσώπων για να λειτουργεί η Βουλή στην αρχή, όταν, επαναλαμβάνω, ψηλαφούσαμε το πρόβλημα και δεν ξέραμε την έκτασή του, με έξι βουλευτές στην Ολομέλεια και ο ένας της πλειοψηφίας ήταν εκατόν πενήντα οχτώ, ο δεύτερος της αξιωματικής αντιπολιτεύσεως ήταν ογδόντα έξι, δηλαδή, η ψήφος του λογάριαζε για ογδόντα έξι. Και έτσι λειτουργήσαμε για αρκετούς μήνες. Τοποθετήσαμε στη Βουλή πολύ πιο γρήγορα από ότι θα κάναμε αν τα πράγματα ήταν ομαλά, εγκαταστάσεις τεχνολογικές, πάρα πολύ σύγχρονες, ώστε να διευκολύνουμε την εξ αποστάσεως επικοινωνία μας. Και οι συζητήσεις σε επιτροπές, και στην Ολομέλεια, και οι λεγόμενοι φορείς όταν έρχονται να καταθέσουν την άποψή τους, ακόμη και τώρα που έχει κοπάσει αρκετά το πρόβλημα αλλά δεν έχει εξλειφθεί, επικοινωνούν και μετέχουν στις συνεδριάσεις της Βουλής μέσω τεχνολογίας, μέσω οθόνης. Και καθιερώσαμε και γενικεύσαμε κάπως τη χρήση επιστολικής ψήφου, προκειμένου να αποτρέψουμε την προσέλευση βουλευτών στο βουλευτήριο. Συμμαζευτήκαμε, λοιπόν, αριθμητικά, αλλάξαμε τον Κανονισμό της Βουλής, βάλαμε διατάξεις που έχουν σχέση με τη διαχείριση πανδημίας που δεν υπήρχαν, και εξοπλίσαμε αυτή την περίφημη Διάσκεψη των Προέδρων –που σωστά μας θύμισε ο κ. Αλιβιζάτος ότι είναι νεοπαγής θεσμός– με τέτοιες δυνατότητες και τέτοιες ευχέρειες, ώστε να αντιμετωπίζει με μεγάλη ευελιξία και αποτελεσματικότητα και αποφάσεις γρήγορες παρόμοιες καταστάσεις. Σήμερα, ας πούμε, και χθες στη Βουλή, είχαμε εξακόσια τεστ για κορωνοϊό –βγήκαν μην ανησυχείτε μόνον τρεις θετικοί, πράγμα που σημαίνει ότι είμεθα και τυχεροί και προσεκτικοί. Διαχειριστήκαμε, λοιπόν, το θέμα της πανδημίας με δύο στόχους: να προστατεύσουμε τους εαυτούς μας, αλλά και να δώσουμε και ένα παράδειγμα μιας Βουλής, η οποία παρά την κακουχία των περιστάσεων επιμένει να λειτουργεί, γιατί αυτό δεν είναι θέμα ενός κοινοβουλευτικού εγωισμού, αλλά είναι θέμα μιας θεσμικής υποχρέωσης που είχαμε, έστω και υπό χαλεπές συνθήκες, να επιτελούμε το καθήκον μας. Ήταν απαραίτητο το Κοινοβούλιο, γιατί έπρεπε να επικυρώσει τις πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, για τις οποίες οι συνθήκες ήταν ο ριζικός της ύπαρξής τους, αλλά και γιατί έπρεπε να νομοθετηθούν πολλές από τις πρωτοβουλίες που έπρεπε να παρθούν για την υγειονομική κρίση.

Ο κ. Βούτσης σας είπε ότι η Βουλή επιτέλεσε, μεταξύ άλλων, τα τελει-

ταία χρόνια, και επιτελεί, ένα σημαντικό πολιτιστικό και κοινωνικό έργο. Η Βουλή επιχορηγεί συλλογικές δράσεις στους τομείς του πολιτισμού, στους τομείς της κοινωνικής ευθύνης. Η πανδημία αναπροσανατόλισε τις προτεραιότητές μας, η Βουλή ανέλαβε πρωτοβουλία με ομόφωνη απόφαση της Διασκέψεως των Προέδρων, που και αυτή η Διάσκεψη των Προέδρων από 25μελής έγινε 6μελής –δεν ήμασταν και οι είκοσι πέντε, αλλά έξι, ένας από κάθε κόμμα, αλλά εκπροσωπούσαν και τους είκοσι πέντε. Αποφασίσαμε ομόφωνα να ενισχύσουμε από τα αποθέματα της Βουλής τα οικονομικά, τη δημόσια υγεία, και με ταχύτατες διαδικασίες –εμπληκτικά ταχείες για ελληνικό Δημόσιο– επιχορηγήσαμε το νοσοκομείο «Σωτηρία», που ήταν σημαιοφόρο στις προσπάθειες για αναχαίτιση της πανδημίας, με οχτώ εκατομμύρια ευρώ, και χτίστηκε στο νοσοκομείο αυτό, μέσα σε δύομισι μήνες, ένα μικρό, καινούργιο νοσοκομείο, δύομισι χιλιάδων τετραγωνικών, που αποτέλεσε μία μεγάλη μονάδα εντατικής θεραπείας, με πενήντα κλίνες εντατικής θεραπείας, υπερσύγχρονες, που σήμερα και χθες και αύριο παίζουν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση της πανδημίας –σώθηκαν ζωές χάρη σε αυτές τις πενήντα κλίνες που προσετέθησαν στο δημόσιο σύστημα. Και κάναμε και άλλες δράσεις υπέρ της υγείας, βοηθώντας νοσοκομεία με ασθενοφόρα και άλλα. Αναπροσανατολίσαμε, δηλαδή, το κοινωφελές έργο της Βουλής προς την κατεύθυνση της υποστήριξης της δημόσιας υγείας.

Αύριο έχουμε, κ. Αλιβιζάτε, μια τηλεδιάσκεψη με τους Προέδρους των Κοινοβουλίων όλης της ΕΕ και τον Πρόεδρο της βουλής της Ουκρανίας για να δούμε τι μπορούμε να προσφέρουμε στη χειμαζόμενη αυτή χώρα. Ελπίζω να γίνει η τηλεδιάσκεψη, γιατί υπήρχαν κάποιες δυσκολίες από την πλευρά του Προέδρου στην Ουκρανία. Δηλαδή, τώρα αρχίζουμε να σκεφτόμαστε και τρόπους να βοηθήσουμε αυτούς οι οποίοι πλήττονται από τη ρωσική εισβολή.

Αυτά ως προς την άλλη, παράξενη, απροσδόκητη και παρατεταμένη κρίση της πανδημίας και τον τρόπο με τον οποίο η Βουλή τη χειρίστηκε. Προφανώς κλείσαμε τη Βουλή σε όλες αυτές τις επισκέψεις που είπε ο κ. Βούτσης και που την προηγούμενη περίοδο ήταν αθρόες. Νομίζω ήταν συγκρατημένος ο κ. Βούτσης, είχαμε εποχές που στη Βουλή έρχονταν πάνω από 140 χιλιάδες επισκέπτες, κυρίως νέοι, για να καμαρώσουν όλο το μουσειακό έργο της Βουλής. Μέσα στην πανδημία κάναμε την περίφημη έκθεση για το '21, κυρίως στην «αίθουσα των τροπαίων», την οποία κρατά-

με και φέτος, θα την κρατήσουμε και του χρόνου, για να μπορέσει να έρθει ο κόσμος αθρόα να την καμαρώσει. Κάναμε την περίφημη Βουλή των Εφήβων ηλεκτρονικά –καμμία σχέση προφανώς, τα συντηρούμε όσο μπορούμε μέχρι να περάσει αυτή η περιπέτεια. Αυτή ήταν η δεύτερη φάση της κρίσης και σας είπα πάνω κάτω πώς το κινήσαμε. Να σκεφτείτε ότι υπήρξαν απόψεις στην πρώτη διάσκεψη που κάναμε, όταν είχε επιβληθεί γενικευμένο lockdown –όχι πανικόβλητες, αλλά πάνω στην άγνοια του πώς θα εξελιχθεί αυτό– να κλείσει εντελώς η Βουλή. Μάλιστα, είχαν βρει και το άρθρο –νομίζω το 40– με βάση το οποίο μπορεί η Πρόεδρος της Δημοκρατίας να αναστείλει τη λειτουργία της Βουλής για ένα χρονικό διάστημα. Δηλαδή, ήμασταν τόσο θορυβημένοι από αυτό που συνέβαινε που ακούστηκαν και τέτοιες απόψεις. Προφανώς, μετά ομόφωνα αποφασίσαμε ότι δεν μπορεί η Βουλή να δώσει το στίγμα της υποχώρησης, της φοβιάς, πρέπει να δώσει το στίγμα της προσεκτικής προσαρμογής, και νομίζω πως το δώσαμε.

Πηγαίνω τώρα, πριν κλείσω, στο συνολικό θέμα του πώς ένα κοινοβούλιο αντιμετωπίζει μια περίοδο κρίσης. Έχω την άποψη ότι ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός είναι κατά βάση ώριμος και επιτυχημένος –παρά τις γκρίνιες, παρά τα παράπονα, παρά τις αριστοφανικές κριτικές, είναι επιτυχημένος. Έχουν γίνει, αν δεν κάνω λάθος, από το 1843 εξήντα επτά εκλογές στη χώρα. Η συντριπτική πλειονότητα αυτών των εκλογών θεωρείται ότι έγινε κανονικά και τίμια, και ότι τα αποτελέσματα των εκλογών εκφράζουν το εκλογικό σώμα γιατί η χώρα μας είναι ίσως από τις πρώτες δύο-τρεις χώρες της Ευρώπης που έχουν καθιερώσει νομοθετικά, και κυριολεκτικά με τα δεδομένα της εποχής, την καθολική ψηφοφορία. Είμαστε από τις πρώτες χώρες που είχαμε καθολική ψηφοφορία, των ανδρών στην αρχή, γιατί έτσι ήταν το κλίμα τότε, αργότερα αυτό επεκτάθηκε, μετά το '56 και στις γυναίκες. Ωστόσο, η Ελλάδα υπήρξε πάντοτε θεσμικά πρωτοπόρος. Υπήρχε, όμως, πάντα, αυτό το «ανομολόγητον», το οποίο δεν συμβάδιζε με τους θεσμούς –αυτό άλλοι το λένε (νεωτερισκός των θεσμών, προνεωτερισκός της κοινωνίας), εγώ το λέω το «ανομολόγητον», είναι το ίδιο πράγμα. Η βασική πλευρά του ανομολόγητου είναι το πελατειακό κράτος. Ο Maynaud λέει ότι το ρουσφέτι δεν ήταν μία μορφή πολιτικής, ήταν η πολιτική και ήταν ο μόνος τρόπος για να αλλάξει κανείς τη ζωή του. Αυτό, λοιπόν, το ισχυρό όπλο, από μία εποχή και μετά –και εδώ ο συνάδελφός σας ο Χρυσάφης Ιορδάνογλου έχει γράψει μια πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη– έπαψε να είναι μοναχικό ή ατομικό, έγινε συντεχνιακό, συλλογικό. Δηλα-

δή, από τη στιγμή που το πελατειακό κράτος δεν περιόρισε την επίδρασή του σε ένα άτομο, αλλά άρχισε να είναι γενναιόδωρο προς όμιλο ανθρώπων, προς τους τραπεζικούς υπαλλήλους, προς τους υπαλλήλους μεγάλων οργανισμών, τότε ανετράπη η εξουσία και δεν ήταν πλέον ο πολιτικός που εξουσίαζε σε αυτή την ανομολόγητη σχέση, αλλά ήταν ο επωφελούμενος που εξουσίαζε τον πολιτικό, λόγω του μεγάλου αριθμού του. Αυτό ήταν μία μεγάλη ανατροπή που έφερε και τραγικές επιπτώσεις στα δημόσια οικονομικά, αλλά και στην αλλαγή συσχετισμού δυνάμεως και επιρροής.

Προφανώς υπήρχαν και άλλοι λόγοι, και φτάσαμε σε αυτό που φτάσαμε, στην περίοδο της ουσιαστικής χρεοκοπίας της χώρας. Έτυχε να είμαι εισηγητής της Νέας Δημοκρατίας, ως γραμματέας της κοινοβουλευτικής ομάδος, στη συζήτηση της 6ης Μαΐου, όπου ψηφίστηκε μέσα σε απίστευτες εκδηλώσεις κοινωνικής αναστάτωσης —τότε που κάηκαν ζωντανοί τέσσερις συνάνθρωποι σε τράπεζα στο κέντρο των Αθηνών— το πρώτο Μνημόνιο. Και ξεκίνησα την ομιλία μου, ενώ «έβραζε» το Σύνταγμα, λέγοντας ότι ενώ είμαστε συνηθισμένοι άνθρωποι, καλούμεθα να διαχειριστούμε ασυνήθιστες καταστάσεις και εύχομαι να γίνουμε και εμείς ασυνήθιστοι από εδώ και πέρα και να διαχειριστούμε σωστά αυτή την κρίση. Και ανέφερα σε εκείνη την ομιλία της 6ης Μαΐου του 2010, μια επιστολή που είχε δημοσιευθεί πριν από λίγες μέρες, από τότε, στην εφημερίδα «Καθημερινή», και αξίζει να σας πω δυο-τρεις σειρές από αυτή την επιστολή για να καταλάβετε τι κλίμα επικρατούσε τότε στην κοινωνία: «Κύριε διευθυντά», λέει ένας αναγνώστης της εφημερίδας, «να λοιπόν που έγινε κατορθωτό οι εκπαιδευτικοί να είναι εναντίον των στρατιωτικών, διότι οι τελευταίοι παίρνουν σύνταξη στα 45, οι στρατιωτικοί εναντίον των δικηγόρων, διότι δεν αποδίδουν ΦΠΑ, οι δικηγόροι εναντίον των βενζινοπωλών, διότι δεν εκδίδουν αποδείξεις, οι βενζινοπώλες εναντίον των λιμενεργατών, διότι λειτουργούν συντεχνιακά, οι τελωνειακοί εναντίον των εκπαιδευτικών, διότι δεν εργάζονται τους καλοκαιρινούς μήνες, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι εναντίον των δημοσίων». Υπήρχε ένα απίστευτο κλίμα αυτοματισμού, και υποκινούμενο αλλά και αυθόρμητο, μια αγωνία στην κοινωνία για το πού πάμε, ο ένας υπέβλεπε τον άλλον και όλοι μαζί, αδιακρίτως, τα έβραζαν με το λεγόμενο πολιτικό σύστημα. Έφτασε στιγμή που για να φύγεις από τη Βουλή, και δεν πρέπει να τα ξεχνάμε αυτά, έπρεπε να περάσεις με το αυτοκίνητό σου με μεγάλη ταχύτητα ανάμεσα σε έναν διάδρομο που σχημάτιζαν λεωφορεία της αστυνομίας, που αυτός ο διάδρομος

σχηματιζόταν από τον διάδρομο της Βουλής, στα ανθοπωλεία, και έφτανε μέχρι το ξενοδοχείο Χίλτον. Και πίσω από αυτόν τον διάδρομο υπήρχαν διαδηλωτές, οι οποίοι δεν είχαν και τις πιο αγαθές προθέσεις για όλους εμάς που φεύγαμε ή εισερχόμεθα στη Βουλή. Ήταν λοιπόν μία δύσκολη περίοδος, επαναλαμβάνω, στην οποία όλοι έπρεπε να αναμετρηθούμε με κάτι πρωτοφανές, που εγώ θεωρώ ότι ήταν η ανάληψη αποφάσεων οι οποίες παραγνώριζαν το πολιτικό κόστος που μέχρι τότε ήταν ο εξάντας μας, ήταν η πυξίδα μας. Πετάξαμε αυτή την πυξίδα, αρκετοί από εμάς, όχι όλοι.

Η φιλοδοξία, λοιπόν, εξόδου από την κρίση, για να ολοκληρώσω, με ένα κοινοβούλιο το οποίο θα παίζει αυτό τον ρόλο, είναι η λεγόμενη επιβολή της κανονικότητας. Η κανονικότητα έχει να κάνει με τον παραμερισμό του πελατειακού κράτους, ενός συστήματος που διήρκεσε περίπου δύο αιώνες, και το οποίο έφτασε τη χώρα στα όριά της. Είναι η μόνη χρεοκοπία, από τις πολλές που είχαμε, που ευτυχώς συμπαρέσυρε στη μεγάλη του έκταση το πελατειακό κράτος. Επεβίωσε όλων των άλλων χρεοκοπιών, αλλά λόγω των αποκαλυπτικών συνθηκών που ακολούθησαν της χρεοκοπίας υπέστη και αυτό πολλές επιπτώσεις και, τολμώ να πω, ότι στη μεγάλη, την εξουθενωτική του έκταση που υπήρχε στο παρελθόν, σήμερα δεν υφίσταται. Υφίσταται, όμως, ακόμη ως νοσταλγία, μην υποτιμούμε αυτή την πλευρά. Και υφίσταται και ως υπόσχεση, ανομολόγητη, γιατί επαναλαμβάνω η πολιτική διεργασία στην Ελλάδα έχει και τα στοιχεία του ανομολόγητου. Η επιβολή της κανονικότητας είναι η νέα μας μεγάλη ιδέα, της ευρωπαϊκής κανονικότητας. Η κανονικότητα, όμως, δεν μπορεί να γίνει από τη μια μέρα στην άλλη. Η πανδημία έφερε μεγάλες εξελίξεις στον τομέα τον ψηφιακό, απίστευτες εξελίξεις και βελτιώσεις, εντυπωσιακές, καθολικά αναγνωριζόμενες, αλλά άφησε πίσω πολλά πράγματα μοιραία, γιατί απορρόφησε πολύ ικμάδα λειτουργίας του κράτους και έγνοια, και ευλόγως. Η κανονικότητα, λοιπόν, ως στόχος για να επικρατήσει πρέπει να πείσει τον ελληνικό λαό, το πολιτικό σύστημα, όχι ότι είναι σωστή, αλλά ότι τον συμφέρει. Μόνον όταν εξηγήσουμε με παραδείγματα ότι η κανονικότητα συμφέρει, τότε θα γίνει πολύ περισσότερο αντιληπτή και τότε θα αγκαλιαστεί πολύ περισσότερο. Δεν ομιλώ περί μιας δύσκολης πειθούς, γιατί στην πραγματικότητα ένα νοσοκομείο που δουλεύει με πλήρεις όρους, ένα σχολείο που δουλεύει με όλο το προσωπικό που έχει προβλεπόμενο, εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι είναι κάτι προτιμότερο από ένα νοσοκομείο που του λείπει προσωπικό. Αυτά όλα κτίζονται σιγά σιγά

και το πολιτικό προσωπικό της χώρας παρά τις αντιθέσεις του δεν έχει αντίρρηση σε αυτά, και τα στηρίζει λίγο ή πολύ. Αυτά, όμως, θέλουν χρόνο για να επιτευχθούν και αυτός ο χρόνος είναι πάντα σε όφελος και των σειρήνων και της παλιάς εποχής, της εποχής του πελαταιακού συστήματος, και των σειρήνων του λαϊκισμού, και των σειρήνων της συνωμοσιολογίας, και των σειρήνων εύκολων λύσεων. Πρέπει, λοιπόν, να επιμείνουμε σε αυτή την προσπάθεια της κανονικότητας. Πρέπει να ολοκληρώσουμε τα μαθήματα από τα παθήματα της χρεοκοπίας και της κρίσης που και ως Βουλή βιώσαμε. Και για να τα ολοκληρώσουμε πρέπει να στηρίξουμε την πορεία προς την κανονικότητα, μια πορεία που πρωτίστως συμφέρει τον ελληνικό λαό. Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας.

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: Εμείς ευχαριστούμε, κύριε Πρόεδρε. Θα μου επιτρέψετε ένα χιουμοριστικό σχόλιο μόνο: για τους πολύ μικρούς εγκληματίες υπάρχει μια ενωσιακή Οδηγία που προβλέπει ότι αν είσαι για έναν χρόνο φυλακή επειδή εγκληματίσες σε ξένο κράτος, μπορείς να εκτίσεις την ποινή σου στη χώρα σου. Ένας Σουηδός, λοιπόν, ο οποίος εγκληματεί στην Ελλάδα και πάει φυλακή μπορεί να ζητήσει να εκτίσει την ποινή του, όταν αυτή είναι μικρή, στη Σουηδία. Μου εξηγούσε, λοιπόν, η συνάδελφός σας υπουργός Δικαιοσύνης, πως από τότε που ίσχυσε αυτή η Οδηγία όλοι οι Σουηδοί προτιμούν να εκτίσουν την ποινή τους στην Ελλάδα, γιατί είναι η «τρέλα», και όχι στη Σουηδία που τους βάζουν μαθήματα και μετεκπαιδεύσεις κ.λπ. Είναι το γνωστό παιχνίδι «της τρέλας και της φρονιμάδας» στην ελληνική ιστορία, που καθιστά τη χώρα μας γοητευτική, κυρίως για τους ξένους, είναι αυτό το απροσδόκητο, το λίγο τρελό. Ακούγαμε προχθές τον Mark Mazower, που μας μίλαγε για αυτό το θέμα. Ας ελπίσουμε ότι αυτή η τρέλα δεν οδηγεί, ενδεχομένως, σε κάποιες καταστροφές.

Εγώ ήθελα να σας ευχαριστήσω και τους δύο για την πολύ σημαντική σας συμβολή και σ' αυτή η εκδήλωση που, νομίζω, πρωτοπορήσαμε ως πανεπιστήμιο. Γιατί δεν έχουμε συχνά την ευκαιρία να μιλήσουν οι δύο Πρόεδροι στο ίδιο τραπέζι, που δείχνει ότι επί της ουσίας πιο πολλά είναι αυτά που μας ενώνουν παρά αυτά που μας χωρίζουν. Σας ευχαριστούμε πολύ.

Ο ΤΟΜΟΣ «ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΥ»
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΠΕΙΡΑΙΩΣ, ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ
ΕΠΕΤΕΙΑΚΩΝ ΤΗΣ ΔΡΑΣΕΩΝ
ΓΙΑ ΤΑ 200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗ
ΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ. ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗ
ΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΑΝΑΓΡΑΜ
ΜΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΣΑΜΟΥΑ 100 ΓΡΑΜΜΑ
ΡΙΩΝ. ΒΙΒΛΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ LIBRO
D'ORO ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2023
